

MARIAN DROZDOWSKI

STRUKTURA SPOŁECZNO-ZAWODOWA LUDNOŚCI WARSZAWY
W LATACH 1918—1939

UWAGI WSTĘPNE

Badania nad historią społeczną Warszawy okresu międzywojennego stanowią jeden z bardziej zaniedbanych odcinków polskiej historiografii powojennej. Nie dysponujemy dzisiaj żadną z poważniejszych monografii na ten temat, nie licząc prac doktorskich i magisterskich, które nie zostały opublikowane¹. Lepiej trochę przedstawia się sytuacja w dziedzinie wspomnień². Stąd też nieprzypadkowo w Muzeum Historycznym

¹ Zob. Z. Rogoziński, *Konsumpcja żywnościowa ludności Warszawy przed drugą wojną światową*, Łódź 1959; L. Hass, *Wpływy ugrupowań politycznych w Warszawie w świetle wyborów do ciał publicznych (1919—1930)*. Praca doktorska przygotowywana na seminarium prof. H. Jabłońskiego, Warszawa 1961; J. Milewski, *Przyczynki do badań położenia ludności Warszawy w roku 1918 i pierwszej połowie 1919*. Praca magisterska wykonana na seminarium prof. W. Kuli, Warszawa 1960. Poza tym warto wspomnieć o seminarium doktorskim prof. Z. Kormanowej, skupiającym młodych badaczy położenia ekonomicznego proletariatu warszawskiego w okresie międzywojennym.

² I. Baliński, *Wspomnienia o Warszawie (1873—1939)*. Przedm. Z. Nowakowskiego, Edynburg 1946; J. Wydel-Dmochowska, *Jeszcze o dawnej Warszawie*, Warszawa 1960; KPP, *Wspomnienia z pola walki*, Warszawa 1951; L. Hirszfild, *Historia jednego życia*, Warszawa 1946; W. Górski, *Wspomnienia. Sześćdziesiąt lat pracy na niwie pedagogicznej*, Warszawa 1937; W. Koral, *Przez partie, związki, więzienia i Sybir*, Warszawa 1933; L. Krzywicki, *Wspomnienia*, t. III, Warszawa 1959; S. Krzywoszewski, *Długie życie. Wspomnienia*, t. II, Warszawa 1947; P. Owerłło, *Z tamtej strony rampy*, Warszawa 1936; [Adolf Peretz], *Ignotus, Finansjera warszawska (1870—1925)*, Warszawa 1926; St. Karpiński, *Pamiętnik dziesięciolecia 1915—1924*, Warszawa 1931; J. Michalski, *55 lat wśród książek. Wspomnienia, wrażenia, rozważania*. Przedm. W. Borowy, Wrocław 1950; A. Döblin, *Reise in Polen*, Berlin 1926; P. Dumeril, *Chez nos amis les Sarmates. Voyage á travers la Pologne moderne*, Paris 1936; J. Grzędziński, *Maj 1926. Kartki z pamiętnika*, Warszawa 1936; J. Jacyna, 1918—1923. *W wolnej Polsce. Przeżycia*, Warszawa 1927; H. Kraheńska, M. Kirstowa, St. Wolski, *Ze wspomnień inspektora pracy*, t. 1—2, Warszawa 1936; M. Krajewski, *Miejsce stałego zamieszkania*, Warszawa 1951. Mac Callum Scott *Beyond the Baltic*, London 1924; V. Mason, *The land of the rainbow. Poland and her people*, London 1933; A. Słonimski, *Wspomnienia warszawskie*, Warszawa 1957; J. Skotnicki, *Wspomnienia. Przy sztalugach i przy biurku*, Warszawa 1957; S. Grzesiuk, *Boso, ale w ostrogach*, Warszawa 1958.

M. St. Warszawy do dzisiaj nie ma ekspozycji poświęconej historii miasta lat 1918—1939.

Mimo zniszczeń szeregu archiwaliów warszawskich — w szczególności archiwum Zarządu Miejskiego Warszawy, stan bazy archiwalnej, druków zwartych, materiałów statystycznych, prasy itp. nie usprawiedliwia dotychczasowych zaniedbań badawczych. Wydaje się, że w takiej sytuacji opracowanie typu materiałowego, będące przyczynkiem do zagadnień struktury społecznej ludności Warszawy lat 1918—1939, może mieć pewne znaczenie naukowe.

W niniejszym przyczynku, nawiązującym do dorobku badaczy okresu międzywojennego³, oparliśmy się głównie na danych statystycznych spisów powszechnych z 1921 i 1931 r.⁴ Przedstawiamy w nim rozwój ludności Warszawy w latach 1918—1939 oraz zmiany w rozmieszczeniu przestrzennym, w strukturze wyznaniowo-narodowościowej, zawodowej oraz według stanowiska społecznego. Ramy artykułu nie pozwoliły zająć się takimi cechami struktury demograficznej ludności Warszawy, jak podział ludności według płci, wieku, stanu cywilnego, wykształcenia itp.

W artykule koncentrujemy się na opisie statystycznym wybranych problemów, incydentalnie tylko poruszając problemy genezy przemian strukturalnych, które można opracować dopiero w wyniku pogłębionych badań demograficzno-historycznych. Przyczynek ten jest więc postawieniem zagadnienia, a nie jego wszechstronnym opracowaniem. Dopiero

³ Myślimy przede wszystkim o takich pracach jak: S. Borkowicz, Robotnicy żydowscy w Warszawie, Warszawa 1935; E. Budziszewski, Wyniki spisu zakładów rzemieślniczych i przemysłowych w Warszawie w 1926 r., Warszawa 1930; J. Homolnicki, Wyniki spisu powszechnego z 1921 r., Warszawa 1929; A. Kraushar, Warszawa historyczna i dzisiejsza, Lwów—Warszawa 1925; K. Krzeczowski i E. Strzelecki, Rezultaty spisu nieruchomości i mieszkań wielkiej Warszawy 1919, t. 1—2, Warszawa 1922—1923; L. Landau, Bezrobocie i stopa życiowa ludności dzielnic robotniczych Warszawy, Warszawa 1936; J. Leszczyński, Struktura zawodowa i społeczna Żydów w Warszawie, *Idisze Ekonomik* 1938, z. 1—2; A. Miłkowska, Rodzina bezrobotna na podstawie ankiety 1932 r., Warszawa 1935; A. Oderfeldówna, Młodzież przedmieścia. Z badań ankietowych na Ochocie, Warszawa 1937; A. Pański, Wyniki spisu powszechnego z 1921 r., Warszawa 1928; tenże, Budżety rodzin robotniczych w Warszawie 1927—1929, Warszawa 1932 i Warszawa w świetle spisu powszechnego 1931 r., *Kronika Warszawy* 1935, z. 3; H. Krahelska, S. Pruss, Życie bezrobotnych. Badania ankietowe, Warszawa 1933; F. Piltz, Dochody mieszkańców Warszawy, Warszawa 1929; tenże, Bezdomni w Warszawie, Warszawa 1929; S. Rychliński, Warszawa jako stolica Polski, Warszawa 1936; E. Strzelecki, Rozwój przedmieść Warszawy przyłączonych do miasta w 1916 r., *Kronika Warszawy* 1927, z. 10; tenże, Zmiany w rozmieszczeniu ludności Warszawy, *ibidem*, 1938, z. 1; Zagadnienie mieszkaniowe współczesnej Warszawy w zbiorze: Zagadnienia gospodarki samorządu Warszawy, Warszawa 1935, t. 1; A. Tajtelbaum, Struktura wyznaniowo-zawodowa ludności Warszawy, *Sprawy Narodowościowe* 1938, nr 1—2; W. Trzeciński, Ewolucja struktury zawodowej i socjalnej ludności m. Warszawy w okresie 1897—1921, Warszawa 1924; tenże, Ewolucja polityczna ludności miasta Warszawy w świetle statystyki wyborczej (1919—1928), *Kwartalnik Statystyczny*, t. V, 1929.

⁴ Zob. Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30.IX.1921, *Statystyka Polski*, t. XIV, Warszawa 1926; Wyniki spisu powszechnego z 1921 na terenie m. st. Warszawy. Zestawienie i rozbiór krytyczny, Warszawa 1928; Drugi powszechny spis ludności z 9.XII.1931 m. st. Warszawy, *Statystyka Polski*, seria C, z. 49; Ważniejsze wyniki spisu ludności z 9.XII.1931 r. oraz ruch naturalny ludności 1929—1934 w Warszawie według obwodów statystycznych, *Rocznik Statystyczny m. st. Warszawy* (dalej *Rocznik Warszawy*) 1934 r.

analiza socjologiczno-historyczna opisanego materiału statystycznego, uzupełniona materiałami archiwalnymi, wspomnieniami i relacjami, pozwoli pójść dalej w ustaleniu specyficznych cech struktury społeczno-zawodowej ludności Warszawy w okresie międzywojennym.

Nie analizujemy też kategorii: „społeczno-zawodowa” struktura ludności, kategorii, która jest tak kontrowersyjna we współczesnej literaturze socjologicznej⁵. Za podstawę swego opisu przyjmujemy kategorię przyjętą w spisach 1921 i 1931 r., mimo że stosowane w nich zasady grupowania statystycznego (szczególnie według stanowiska społecznego) wywołują sporo wątpliwości. Przede wszystkim są one w spisach z 1921 i 1931 r. stosowane niekonsekwentnie. Powstają stąd trudności przy porównywaniu wyników, tj. śledzeniu dynamiki zmian. Między innymi autorzy spisu z 1931 r. przyjęli w porównaniu do spisu 1921 r. inne zasady klasyfikacji do grupy osób czynnych zawodowo nie zarobkujących⁶. W 1921 r. do grupy tej zaliczono nie tylko emerytów, rentierów, osoby w przytułkach itd., ale również osoby o zawodzie niewiadomym. Natomiast w 1931 r. zarówno bezrobotni, jak i osoby o zawodzie niewiadomym zostali zaliczeni do poszczególnych działów zawodowych, tj. do zawodowo czynnych zarobkujących. Uczniów i studentów nie mieszkających przy rodzinie w spisie 1921 r. zaliczono do zawodowo czynnych zarobkujących, w spisie 1931 zaliczono ich do biernych zawodowo. Spis 1921 r. pomijał podział zawodowo czynnych według kategorii przedsiębiorstw przemysłowych i handlowych. Podział ten uwzględniono dopiero w spisie 1931 r. Spis z 1931 r. dał także nowy podział wewnętrzny grupy umysłowych pracowników najemnych, traktowanych bardzo generalnie w spisie 1921 r. Poza wspomnianymi trudnościami warto podkreślić, że wyniki spisu z 1931 r. nie zostały w sposób pełny krytycznie opracowane, co stanowi zasadniczą przeszkodę przy porównywaniach danych spisów przedwojennych. Znacznie bardziej niedoskonała od statystyki spisowej jest statystyka samorządowa, inspekcji pracy, związkowa, kas chorych, izby przemysłowo handlowej, rzemieślniczej i rolniczej oraz opracowanie statystyczne ankiety Amerykańskiego Komitetu Pomocy, obejmującej żydowskie przedsiębiorstwa przemysłowe w Warszawie. Statystyka samorządowa⁷, bardzo cenna jako źródło pomocnicze dla opracowania struktury społeczno-zawodowej ludności Warszawy, ma w większości wypadków charakter źródła wtórnego, tzn. opartego na spisach powszechnych, danych Głównego Urzędu Statystycznego itp. Wyjątkiem były wskaźniki ruchu ludności Warszawy, oparte na danych rejestracji Zarządu Miejskiego. Dla opracowania ogólnych zagadnień historii, takich jak życie gospodarcze, oświata, zdrowie publiczne, opieka społeczna, przestępczość, statystyka samorządowa ma pierwszorzędne znaczenie. Staty-

⁵ Por. T. Geiger, *Die soziale Schichtung des deutschen Volkes*, Stuttgart 1932; L. M. Terre, *Les classes sociales dans la France contemporaine*, Paris 1936; Ch. H. Page, *Class and American Sociology from Wavel to Ross*, New York 1940; K. B. Mayer, *Class and Society*, New York 1954; H. W. Pfantz, *The Current Literature on Social Stratification Critique and Bibliography*, *American Journal of Sociology* LVIII, 1953, s. 391—418.

⁶ Pański, *Warszawa w świetle spisu*, s. 166.

⁷ *Rocznik Warszawy za lata 1918—1935*, Warszawa 1919—1937; *Warszawa w latach 1938 i 1939*, *Miesięcznik statystyczny Warszawy za lata 1917—1934*. Sprawozdania z działalności Zarządu m. st. Warszawy za lata 1918—1939.

styka inspekcji pracy⁸ obejmuje tylko część zakładów i proletariatu Warszawy. Nie obejmuje ona robotników komunalnych, państwowych oraz robotników pracujących w zakładach zatrudniających poniżej 5 pracowników najemnych. Jeszcze bardziej niekompletna jest statystyka związków zawodowych, rozbitych na różne orientacje polityczne, branżowe i narodowościowe. Stosunkowo najpełniejsza jest statystyka klasowych związków zawodowych, zrzeszonych w Radzie Zawodowej M. St. Warszawy⁹. Dla badań stratyfikacji ludności Warszawy, a przede wszystkim proletariatu Warszawy według wielkości dochodów, szczególne znaczenie ma statystyka kasy chorych¹⁰. Wśród materiałów izb gospodarczych¹¹ bardzo niekompletnych i wtórnych szczególne znaczenie mają materiały statystyczne do charakterystyki struktury gospodarczej Okręgu Izby Przemysłowo-Handlowej w Warszawie¹², przedstawiające strukturę ludności Warszawy pracującej w przemyśle i handlu. Dla opracowania struktury społeczno-zawodowej ludności żydowskiej Warszawy szczególne znaczenie ma wielka Ankieta Amerykańskiego Komitetu Pomocy, przeprowadzona w 1921 r., a następnie opracowana naukowo pod kierownictwem E. Hellera¹³. Obok wspomnianych materiałów statystycznych jako pomocnicze źródło do opracowania struktury społeczno-zawodowej ludności Warszawy służy ogólna statystyka pracy, przemysłu i skarbu. Źródła archiwalne dla opracowania struktury społeczno-zawodowej Warszawy stanowią — naszym zdaniem — wartość drugoplanową. Niemniej pozwalają one wyjaśnić strukturę wewnętrzną poszczególnych grup zawodowych i klasowych¹⁴.

Obok problemu zakresu wyzyskanych źródeł kilka uwag pragniemy poświęcić ich ogólnej krytyce wewnętrznej, z punktu widzenia niektórych zagadnień poruszonych w artykule. Chodzi przede wszystkim o podział narodowościowo-wyznaniowy i według stanowiska społecznego. Dokładniejsze przedstawienie struktury narodowościowej ludności Warszawy na podstawie spisów powszechnych jest faktycznie niemożliwe. Opracowanie spisów w różnych przekrojach objęło tylko podział wyznaniowy ludności Warszawy, a ten odbiegał — co prawda nieznacznie — od podziału narodowościowego. Na pojęcie narodowości składa się bowiem wspólnota językowa, terytorialna, ekonomiczna, historyczna, kulturalna i obyczajowa, częściowo wyznaniowa. Z punktu widzenia tej definicji badanie odrębności narodowościowych według jakichś obiek-

⁸ Sprawozdanie Głównego Inspektoratu Pracy (Okręg I) za lata 1923—1937, Warszawa 1924—1938.

⁹ Sprawozdania Rady Zawodowej m. st. Warszawy z działalności i stanu zrzeszonych związków za 1931—1938, Warszawa 1932—1939.

¹⁰ Sprawozdania Zarządu Kasy Chorych m. Warszawy za lata 1920—1927, Warszawa 1922—1928.

¹¹ Sprawozdania Izby Przemysłowo-Handlowej w Warszawie za lata 1931—1935, Warszawa 1932—1937; Sprawozdania Izby Rzemieślniczej w Warszawie za lata 1931—1937 (dalej Sprawozdania Izby...), Warszawa 1937—1938; Sprawozdania Warszawskiej Izby Rolniczej za okres od I.IV.1930 do 31.III.1937, Warszawa 1931—1938.

¹² Dodatek do Sprawozdania Izby Przemysłowo-Handlowej w Warszawie za rok 1930, Warszawa 1931.

¹³ Żydowskie przedsiębiorstwa przemysłowe w Polsce według ankiety z 1921 r., Warszawa 1921, t. I, cz. I.

¹⁴ Myślimy tu o takich materiałach, jak Sprawozdania sytuacyjne Komisariatu Rządu m. st. Warszawy (Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Zakładu Historii Partii) oraz materiałach organizacji zawodowych i społeczno-gospodarczych.

tywnych kryteriów pozostaje w sferze postulatów. Subiektywne kryterium — samookreślenia zastosowano tylko w spisie 1921 r. Ale wówczas obraz rzeczywistego podziału narodowościowego został zdeformowany przez czynniki koniunkturalno-polityczne, mianowicie poważna część ludności żydowskiej, pozbawiona obywatelstwa polskiego w wyniku powojennych procesów migracyjnych, starając się o nie, bała się akcentować swą odrębność narodowościową. W spisie z 1931 r. zrezygnowano z zasady samookreślenia narodowościowego, a przyjęto tylko zasadę grupowania ludności według języka ojczystego. Podział narodowościowy w świetle danych spisu 1921, jak i podział według języka ojczystego w spisie 1931 r. nie zostały opracowane pod kątem struktury społeczno-zawodowej ludności Warszawy. Wykonanie tego zadania wymaga koncentracji wysiłku wielu badaczy i techników statystycznych. Stąd w rozważaniach naszych jesteśmy zmuszeni eksponować wyznaniowy aspekt struktury społeczno-zawodowej.

Podział ludności według stanowiska społecznego, dokonywany zgodnie z zasadami grupowania przyjętymi w spisach 1921 i 1931 r., wymaga szczególnie wnikliwej weryfikacji naukowej. I tak kategoria „samodzielnii” mieści w sobie wielką burżuazję, ziemiaństwo, wolne zawody, drobnomieszczaństwo i chałupników. Kategoria „robotnicy” obejmuje obok fizycznych pracowników najemnych, strażaków, szeregowców i podoficerów armii oraz niższych funkcjonariuszy bezpieczeństwa publicznego¹⁵. Najbardziej nieokreślona była kategoria spisowa „pracowników umysłowych”. Badacz struktury społecznej inteligencji stoi wobec specyficznych dla warunków polskich trudności oddzielenia grupy inteligencji twórczej oraz ekspertów, kierowników od masy pracowników umysłowych wykonujących funkcje wykonawczo-pomocnicze (do nich m. in. byli według spisów zaliczani majstrzy, fryzjerzy, ekspedienci itp.)¹⁶. O ile dokonanie takiego podziału i wynikających z niego przeliczeń jest stosunkowo proste dla 1931 r. (ze względu na to, że spis zawierał takie grupy zawodowe jak: służba publiczna, kościół, organizacje i instytucje społeczne, szkolnictwo, oświata i kultura, lecznictwo i opieka społeczna), to dla spisu 1921 r., ze względu na sposób prezentacji materiału zawodowego „służba publiczna”, przeliczenia takie mogą być wysoce szacunkowe.

Wspomniane trudności badawcze mnożą się, kiedy wykorzystując zdobycze socjologii współczesnej chcielibyśmy wzbogacić poznanie struktury społeczno-zawodowej ludności Warszawy od strony cech nie przedstawianych w powszechnych spisach ludności. Odnosi się to przede wszystkim do tzw. horyzontalnej struktury — to jest uwarstwienia ludności według kryterium wyższości i niższości społecznej. Zbadanie różnych aspektów stratyfikacji społecznej, a mianowicie uwarstwienia według prestiżu społecznego, stopnia dochodów, poziomu kwalifikacji, wykształcenia, charakteru konsumpcji, stopnia świadomości odrębności społecznej, wymaga specjalnego warsztatu naukowego i wykracza poza zadania stawiane przed niniejszym artykułem.

¹⁵ Zob. L. Landau, Wybór pism, Warszawa 1957, s. 158—170.

¹⁶ Zob. J. Żarnowski, Problemy badań nad strukturą społeczną inteligencji w okresie międzywojennym. Kwartalnik Historyczny 1962, nr 2, s. 380 i nast.

ROZWÓJ LUDNOŚCI WARSZAWY W LATACH 1918—1939

Przebieg dynamiki rozwoju ludności Warszawy w latach 1918—1939 (wg stanu na 1 stycznia) przedstawia tablica 1.

T a b l i c a 1

Rozwój ludności Warszawy w latach 1918—1939

Rok	Ludność w tys.	Rok	Ludność w tys.	Rok	Ludność w tys.
1918	758,4	1925	992,5	1932	1173,8
1919	820,2	1926	1015,4	1933	1181,2
1920	945,3	1927	1028,9	1934	1200,2
1921	944,7	1928	1050,2	1935	1220,3
1922	956,1	1929	1086,3	1936	1225,4
1923	960,4	1930	1126,4	1937	1245,0*
1924	965,2	1931	1150,3	1938	1265,6
				1939	1289,5

Zródło: Opracowano na podstawie ewidencji ludności Zarządu Miejskiego. Por. Rocznik Warszawy za lata 1918—1935, Warszawa w liczbach 1938 i 1939 r.; Wydawnictwo Wydziału Statystycznego Zarządu Miejskiego w m. st. Warszawie, Warszawa 1939.

* Dane orientacyjne.

W latach 1918—1939 ludność Warszawy wzrosła z 758,4 tys. do 1289,5 tys., a więc o 531,1 tys. (70%), podczas gdy ogółem ludność Polski wzrosła w tym czasie o 39%. Znacznie szybsze tempo przyrostu ludności Warszawy w stosunku do tempa ogólnego wzrostu ludności Polski wynikało z ogólnego rozwoju urbanizacji kraju oraz faktu sołeczności miasta Warszawy. Fakt ten powodował, iż do Warszawy ściągnęły liczne rzesze pracowników umysłowych, robotników, rzemieślników. Proces ten był szczególnie silny w pierwszym dziesięcioleciu II Rzeczypospolitej. Kryzys i długotrwała depresja (lata 1930—1935) zahamowały tempo wzrostu ludności Warszawy. Średni roczny przyrost rzeczywisty wynosił w latach 1921—1931 w świetle danych powszechnych spisów ludności 2,7%, w latach zaś 1932—1937 spadł on do 1,3%¹⁷.

Szczególnie szybki wzrost ludności Warszawy w latach 1918—1920 miał swoje specyficzne przyczyny. W 1918 r. zakończył się proces wyludniania Warszawy, który na początku tego roku osiągnął punkt kulminacyjny. W okresie 1914—1918 ludność Warszawy (bez nowo przyłączonych przedmieść) zmniejszyła się o 217 796 mieszkańców.

Wiosną 1918 r. po zawarciu traktatu brzeskiego rozpoczął się powrót z Rosji i Ukrainy zdemobilizowanych byłych żołnierzy armii rosyjskiej oraz uchodźców cywilnych. Po odzyskaniu niepodległości, kiedy Warszawa stała się siedzibą centralnych władz i instytucji nowo organizującego się państwa, wzmogła się tu imigracja ludzi, którzy obejmowali placówki wakujące w powstających urzędach lub znajdowali zatrudnienie

¹⁷ Warszawa w liczbach, 1939, s. 14.

w produkcji przemysłowej i usługach¹⁸. W 1918 r. ludność Warszawy wzrosła dzięki temu o 61 769 osób, pomimo ujemnego bilansu ruchu naturalnego, wynoszącego 13 490 osób. Wojenna pauperyzacja ludności powodowała dużą śmiertelność, która w 1918 r. wynosiła 38,27 na 1000 mieszkańców, oraz niską stopę urodzin, związaną m. in. z małą ilością zawieranych małżeństw (5,95 na 1000 mieszkańców)¹⁹.

Największy wzrost ludności Warszawy w analogicznym okresie wystąpił w 1919 r. Wynosił on 124 975 osób. Był to przyrost rzeczywisty, który jest rezultatem przyrostu naturalnego oraz rezultatem przyrostu lub strat powstałych na skutek wędrowek ludności. Przyrost naturalny wynosił w tym roku 3980 osób. Liczba zgonów zmalała w 1919 r. do 18 896 (23,04⁰/o), a liczba urodzeń wzrosła do 22 876 (27,89⁰/o), co wynikało m. in. z podwojenia liczby zawartych małżeństw (9844) w stosunku do 1918 r.

W 1920 r. w rozwoju ludności Warszawy występuje nieznaczny regres, pomimo że przyrost naturalny rośnie do 8273. Ludność Warszawy zmniejszyła się w tym roku o 524 osoby²⁰. Fakt ten był spowodowany powołaniem pod broń znacznego odsetka mężczyzn w związku z wojną polsko-radziecką oraz wyjazdem części ludności, spowodowanym zbliżeniem się frontu.

Począwszy od 1921 r. ludność Warszawy stopniowo wzrastała, ale już nie tak szybko jak w latach 1918—1919. Jednym z istotnych czynników powolnego tempa rozwoju ludności Warszawy w tym okresie był odczuwalny już w 1920 r. kryzys mieszkaniowy. Powodował on, że Warszawa mogła przyjąć nowych mieszkańców tylko kosztem pogorszenia istniejącej sytuacji mieszkaniowej w warunkach zastoju ruchu budownictwa mieszkaniowego, potęgowanego działaniem systemu ochrony lokatorów. Rozmiary wspomnianego kryzysu unaocznili spis mieszkań i nieruchomości wielkiej Warszawy, przeprowadzony w 1919 r. Według spisu 846 322 mieszkańców Warszawy zajmowało 179 523 lokale, w których było 432 943 izb mieszkalnych. Przeciętnie na jeden lokal wypadało 4,71 osoby, a na izbę 1,95²¹.

Głównymi czynnikami przyrostu ludności w latach 1921—1923, mimo kryzysu mieszkaniowego, był przyrost naturalny i koniunktura inflacyjna, powodująca wzrost napływu ludności do Warszawy. W okresie tej koniunktury liczba zakładów przemysłowych rejestrowanych w Inspekcji Pracy (zatrudniających powyżej 5 robotników) wzrosła w Warszawie z 1618 w 1921 do 2245 w 1924, a ilość zatrudnionych w nich robotników z 50 382 do 70 721²². W okresie między spisami ludności 1921 r. i 1931 r. przyrost rzeczywisty ludności Warszawy wynosił 231 tys. osób, z tego tylko 67 tys. przypadało na przyrost naturalny, a 164 tys. na przyrost spowodowany wędrowkami ludności²³. Przyrost ten dla lat 1924—1935 ilustruje tablica 2.

¹⁸ Rocznik Warszawy za lata 1918/1920, s. II.

¹⁹ Ibidem, s. I.

²⁰ Rocznik Warszawy 1921/22, s. 15.

²¹ Rocznik Warszawy 1918/20, s. 66/67; zob. Krzeczkowski, Strzelecki, op. cit.

²² Rocznik Warszawy 1926, s. 140.

²³ Mały Rocznik Statystyczny (dalej MRS) Warszawa 1939, s. 40—41, tabl. 2.

Dane tabeli wskazują, że przyrost ludności Warszawy na skutek wędrowek nie był mechanicznie związany z przebiegiem koniunktury, aczkolwiek na ogół wzrost koniunktury sprzyjał temu przyrostowi. Wysoki przyrost w 1931 r. był — moim zdaniem — fikcyjny, bowiem powszechny spis ludności pozwolił uchwycić dokładny przyrost napływu ludności, trudny do uchwycenia na podstawie rejestracji Zarządu Miejskiego. Charakterystyczny natomiast był spadek przyrostu naturalnego w okresie kryzysu. I tak przeciętnie rocznie przyrost naturalny Warszawy wynosił w latach 1924—1928 6,5%, w latach 1931—1935 spadł on do 2,3% i w latach 1936—1938 wzrósł do 3%²⁴.

T a b l i c a 2

Przyrost ludności Warszawy na skutek wędrowek
w latach 1924—1935

Rok	Liczba osób	Rok	Liczba osób	Rok	Liczba osób
1924	15 173	1928	36 578	1932	5 588
1925	12 042	1929	17 255	1933	16 390
1926	2 136	1930	3 864	1934	16 781
1927	15 327	1931	21 570	1935	2 553

Zródło: S. Rychliński, Warszawa jako stolica Polski, Warszawa 1936, s. 98.

W okresie nowego ożywienia gospodarczego 1936—1939 rozwinął się znacznie ruch budowlany stolicy. W świetle sprawozdania prezydenta S. Starzyńskiego ilość zbudowanych izb mieszkalnych wynosiła w 1924—1925 26,4 tys., w 1929—1933 34,9 tys., w 1934—1938 78,7 tys.²⁵ Fakty powyższe towarzyszyły wzrostowi ludności Warszawy, który w latach 1935—1938 wynosił 64,1 tys. osób. W 1939 r. w dalszym ciągu rosła liczba mieszkańców Warszawy, przekraczając w sierpniu 1 300 tys. W tym roku realizowano uchwałę Rady Ministrów z 22 września 1938 w sprawie przyłączenia z Gminy Bródno około 450 ha do starostwa grodzkiego Prasko-Warszawskiego oraz z gminy Wilanów około 1230 ha do starostwa grodzkiego Południowo-Warszawskiego. Łącznie przyłączono do miasta około 1680 ha, w tym 15 ha Wisły. Ogólna powierzchnia Warszawy wynosiła po tych przyłączeniach 14 148 ha, z czego na Warszawę lewobrzeżną przypadało 9179 ha, na prawobrzeżną 4293 ha, na Wisłę około 676 ha. Liczba mieszkańców na przyłączonych terenach wynosiła w końcu 1938 r. ok. 15 tys.²⁶

²⁴ MRS, s. 44, tabl. 5.

²⁵ S. Starzyński. Sprawozdanie prezydenta m. st. Warszawy za okres od 1.III.1934 r. do 23.V.1939 r., Kronika Warszawy 1938, z. 4, s. 183.

²⁶ Warszawa w liczbach, 1939, s. 3.

Zmiany w rozmieszczeniu przestrzennym ludności Warszawy

Tablica 3 odzwierciedla nierównomierny wzrost ludności w poszczególnych okręgach Warszawy oraz nierównomierny stopień zaludnienia poszczególnych okręgów. Przeciętna gęstość zaludnienia na 1 ha obszaru Wielkiej Warszawy wzrosła z 82 w 1921 r. do 109 w 1939 r. Wzrost ten oznaczał przede wszystkim zwiększenie zagęszczenia mieszkaniowego i przestrzennego (tabl. 4).

T a b l i c a 3

Ludność okręgów Warszawy w latach 1921—1939

Okręg	Ludność w tys.			Zaludnienie na 1 ha		
	1921	1931	1939	1921	1931	1939
Krakowskie Przedmieście	39,5	42,0	38,2	340	362	330
Stare Miasto	43,8	50,9	48,9	413	473	462
Leszno	79,2	94,3	96,1	458	545	556
Muranów	51,0	62,5	62,5	450	539	539
Powązki	70,9	90,1	96,0	341	433	462
Towarowy	63,7	71,7	69,6	366	412	400
Mirowski	84,5	98,8	99,1	503	588	590
Grzybowski	67,4	72,2	68,2	681	729	695
Ujazdowski	35,1	39,0	39,4	89	99	99
Ordynackie	45,4	47,5	44,3	332	347	324
Koszyki	59,3	69,9	52,0	205	214	199
Ratuszowy	27,9	30,0	27,9	231	248	231
Solec	54,9	59,5	56,4	270	293	278
Praga-Północ	45,3	56,7	59,6	117	146	154
Praga-Południe	39,8	52,5	64,1	69	91	110
Mokotów	24,1	38,1	53,7	22	35	51
Grochów	5,8	16,9	47,2	3	10	27
Gołędzinów	5,8	7,9	18,2	14	19	45
Koło	5,8	10,1	13,2	32	55	75
Sielce	10,4	17,6	23,1	19	31	41
Czerniaków	4,4	8,0	11,8	4	8	11
Wola	20,3	29,1	32,1	36	51	56
Ochota	17,8	27,5	44,3	33	67	71
Targówek	11,3	21,5	38,8	20	37	67
Bródno	10,5	14,7	18,4	57	80	100
Marymont	12,5	42,4	65,8	10	26	40
Razem ¹	936,7 ²	1171,4 ³	1289,5	82	99	109

Zródło: Rocznik Warszawy 1936, s. 10, tabl. 35; Warszawa w liczbach 1939, s. 16. Dane za 1921 r. są danymi spisu powszechnego z 30.IX.1921, dane za 1931 — spisu z 9.XII.1931, natomiast dane za 1939 r. są szacunkami na dzień 1.I.1939, opracowanymi przez Wydział Statystyczny Zarządu Miejskiego m. st. Warszawy.

¹ bez komisariatu rzeczniczego, ² ludność obecna, ³ ludność zamieszkała.

T a b l i c a 4

Gęstość zaludnienia mieszkań w większych miastach Polski

Wyszczególnienie	Warszawa	Łódź	Lwów	Poznań	Kraków
	przeciętna liczba osób na izbę				
	1921				
Ogółem mieszkania	2,0	2,3	1,7	1,4	1,9
1-izb.	3,7	3,6	3,2	2,7	3,5
2-izb.	2,4	2,3	2,1	2,1	2,3
3-izb.	1,8	1,6	1,6	1,6	1,7
4-izbowe i większe	1,2	1,2	1,1	1,1	1,2
	1931				
Ogółem mieszkania	2,1	2,5	1,8	1,6	1,8
1-izb.	4,0	3,8	3,4	3,3	3,5
2-izb.	2,4	2,2	2,1	2,2	2,2
3-izb.	1,7	1,6	1,5	1,6	1,5
4-izbowe i większe	1,1	1,1	1,1	1,1	1,1

Zródło: MRS 1939, s. 61, tabl. 6.

Dane tablicy 4 pokazują pogorszenie się sytuacji mieszkaniowej Warszawy w latach 1921—1931, szczególnie w mieszkaniach jednoizbowych. Gorsze warunki mieszkaniowe od warszawskich wykazywała z większych miast typowo robotnicza Łódź. Natomiast Kraków, Lwów i Poznań miały sytuację lepszą. W latach 1934—1939 dzięki intensywnemu budownictwu mieszkaniowemu, które dostarczyło ca 80 tys. nowych izb, przeciętna liczba osób na izbę spadła w Warszawie do ca 1,9.

Wzrost ludności Warszawy w latach 1918—1939 prowadził do urbanistycznej integracji przedmieść stolicy, które w 1916 r. weszły formalnie do obszaru Wielkiej Warszawy. Ta „wielka inkorporacja” — według określenia Edwarda Strzeleckiego²⁷ — objęła gminy: Siekierki, Mokotów, Czerniaków, Czyste, Wola, Koło, Powązki, Marymont, Pelcowizna, Bródno, Targówek i Grochów. Łącznie obszar nowo przyłączonych terenów wynosił 8210 ha, podczas gdy obszar Warszawy w starych granicach wynosił 3273 ha.

Jak wskazują dane tablicy 5, przyrost mieszkańców Warszawy w latach 1921—1939 koncentrował się przede wszystkim na obszarze byłych przedmieść Warszawy.

Na obszarze dawnej Warszawy (okręgi: Krakowskie Przedmieście, Stare Miasto, Leszno, Muranów, Powązki, Towarowy, Mirowski, Grzybowski, Ujazdowski, Ordynackie, Koszyki i Ratuszowy) ludność ogółem wzrosła nieznacznie. W takich okręgach, jak: Krakowskie Przedmieście, okręg Ordynacki zaludnienie spadło. Szybciej rosło w porównaniu do starej Warszawy zaludnienie dawnej Pragi (okręg Praga-Północ i Połud-

²⁷ Strzelecki, Rozwój przedmieść Warszawy..., s. 3.

nie), a najszybciej zaludnienie byłych przedmieść. Te ogólne tendencje przesunięć ludności w obrębie Warszawy pokazuje poniższa tablica, opracowana przez E. Strzeleckiego.

T a b l i c a 5

Przesunięcia ludności w obrębie miasta Warszawy
w latach 1921—1938

Dzielnice miasta	1921	1931	1938
dawna Warszawa	722 642	814 430	800 395
dawna Praga	85 245	109 153	119 216
przedmieścia	128 826	247 814	345 758
razem	936 713	1 171 397	1 265 372

Zródło: Strzelecki, *Zmiany w rozmieszczeniu...*, s. 4.

Jakie były przyczyny przesunięć ludności w obrębie miasta Warszawy w latach międzywojennych?

Stefan Żeromski charakteryzując rozwój przestrzenny miasta pisał: „Warszawa należała do typu miast wydziedziczonych, spychanych z linii rozwoju. W jej rozroście, rozkwicie, monumentalności i pięknie znać dzieje jej niewoli. Miasto rosło samopas, pełzło na wsze strony albo jak noga Chinki, wtłoczone w sztuczne więzy cudacznie pęczniało”²⁸.

Dziedzictwo niewoli carskiej polegało na tym, że Warszawa otoczona fortami i pasami fortyfikacyjnymi nie mogła, ze względu na zakaz wojskowy, w sposób naturalny rozwijać się na przedmieściach, w których występowały tereny przyforteczne, natomiast zmuszona była rozbudowywać się wzwyz, w ciasnych czynszówkach położonych w studniach podwórkowych. Przedmieścia pozostawione same sobie, należąc do okolicznych gmin rozwijały się chaotycznie. Pozbawione były one możliwości wznoszenia budynków murowanych. Stąd też zabudowywano je tymczasowymi drewnianymi budowlami, pozbawionymi elementarnych urządzeń sanitarnych²⁹. Przedmieścia te nie miały powiązania z miastem. Poprzednik Stefana Starzyńskiego na stanowisku prezydenta Warszawy Zygmunt Słomiński pisał na ten temat: „Ponieważ sposobu budowania nie krępowały żadne przepisy prawne, budował każdy, gdzie chciał i jak chciał, skutkiem czego nieraz nie ma tu całkiem ulic, nie ma dojazdów, dom zachodzi na dom, jeden usytuowany jest tyłem do drugiego lub bokiem do ulicy. Brak oświetlenia, brak wody i kanałów, a jeśli dodamy do tego rozpaczliwego stanu eksploatację rabunkową gliny na wyrób cegieł przez okoliczne cegielnie i tworzenie się w następstwie okropnych glinianek, jeśli zważymy, że nie pomyślano o planach pod budowlę użyteczności publicznej, to otrzymamy bardzo wyrazisty, a straszny obraz naszych przedmieść”³⁰.

²⁸ S. Żeromski, *Nowa Warszawa, Kronika Warszawy 1925*, s. 1, s. 32.

²⁹ Z. Słomiński, *Przedmieścia Warszawy, Kronika Warszawy 1927*, z. 10, s. 1.

³⁰ *Ibidem*.

Uzyskana niepodległość mimo trudności gospodarczych związanych z dziedzictwem zacofania, jak też i ustrojem gospodarczo-społecznym, stworzyła możliwość stopniowej integracji przedmieść w ramach obszaru Wielkiej Warszawy. Ta integracja wyznaczała (jak wskazują dane tablic 3 i 5) główne kierunki zmian w zaludnieniu przestrzennym Warszawy. Szczególnie szybko wzrosła ludność Grochowa³¹. W dwudziestoleciu międzywojennym Grochów został połączony systemem komunikacyjnym z resztą miasta. Przebudowano tutaj główną arterię, ulicę Grochowską. Stworzono nowe połączenie z miastem przez Aleję Waszyngtona oraz zbudowano szereg mniejszych ulic o znaczeniu lokalnym³². Przeszło pięciokrotny przyrost ludności w latach 1921—1939 wystąpił na terenie Marymontu i Żoliborza, gdzie zaznaczyła się ożywiona działalność inwestycyjna samorządu i spółdzielczości mieszkaniowej³³. Sama tylko Warszawska Spółdzielnia Mieszkaniowa do 1939 r. oddała do użytku swych członków na terenie osiedla na Żoliborzu 1281 mieszkań o 2697 izbach³⁴. Szybko rozwijały się także Targówek i Gołędzinów, gdzie ludność wzrosła ponad trzykrotnie. Tereny te były miejscem ożywionego prymitywnego budownictwa robotniczego, a przede wszystkim budownictwa kolejarzy warszawskich. Rozwój Targówka i Gołędzinowa — okręgów posiadających w owym czasie bardzo niedogodne połączenia komunikacyjne z miastem, związany był także z działalnością inwestycyjną ludności żydowskiej. Przedmieścia te łączyły się z osiedlami zamiejskimi, w których od dawna zamieszkiwała liczna ludność żydowska. Te ubogie i zaniedbane dzielnice oferowały stosunkowo niskie ceny gruntów i dzięki temu zaczynały ściągać przede wszystkim ludność robotniczą Pragi, szukającą tanich parcel³⁵. Przyrost zaludnienia w Gołędzinowie związany był także z przyłączeniem od tego okręgu Annapola — ośrodka największej nędzy i lumpenproletariatu Warszawy, korzystającego z baraków dla bezrobotnych prowadzonych przez Zarząd Miejski³⁶. W zachodniej części miasta najszybciej wzrosło zaludnienie robotniczej Ochoty (dwa i pół raza) w przeciwieństwie do starej dzielnicy robotniczej Woli, gdzie ludność wzrosła tylko o 50%. Ochota i Wola stanowiły ubogie przedmieścia dawnej Warszawy. Okolice głównych arterii komunikacyjnych były tutaj od dawna ciasno i nędznie zabudowane. Prywatne budownictwo mieszkaniowe, obliczone na zyski czynszowe, utrudniało urbanistyczną integrację tych dzielnic z resztą miasta. W takiej sytuacji bardziej intensywnie

³¹ Strzelecki, *Zmiany w rozmieszczeniu...*, s. 11.

³² *Rozwój Grochowa, Kamionka, Saskiej Kępy w latach 1934—1938*, Warszawa 1938.

³³ *Rozwój Żoliborza, Marymontu, Bielania i Powązek w latach 1934—1938*, Warszawa 1938.

³⁴ *Warszawska Spółdzielnia Mieszkaniowa, Sprawozdanie z działalności w roku 1938*, Warszawa 1939, tabl. 12, s. 40.

³⁵ *Zob. 5 lat rozwoju Pragi 1934—1938*, Warszawa 1938.

³⁶ Opis Annapola znajdujemy w licznych relacjach prasowych i wspomnieniach. Pragnę tylko zwrócić uwagę na niedawno ogłoszone wspomnienia Aleksandry Piłsudskiej, w których m. in. czytamy: „Weszliśmy do pierwszego baraku (domu dla bezdomnych na Annapolu pm.) ogromnej, nieogrzewanej hali. Tylko niektóre rodziny miały piecyki żelazne. Jedna od drugiej rodziny oddzielone były tylko przepierzeniami z gazet, lub ze zniszczonych koców. Panował tam brud, zaduch i hałas. Kobiety z dziećmi wyległy na ulicę. Otoczył nas tłum ludzi złorzeczących, wykrzykujących, że przyjechaliśmy, aby naigrawać się z ich nędzy. Grożono nam pięściami”. *Wspomnienia*, Londyn 1960, s. 327.

nie rozwijały się pobliskie Włochy i ich okolice leżące poza obrębem miasta oraz wchodzący w skład miasta okręg — Koło.

W obrębie Ochoty i Woli silniejsza działalność regulacyjna i inwestycyjna Zarządu Miasta zazaczyła się dopiero w latach trzydziestych (przebudowa ulicy Wolskiej, rozwój sieci kanalizacyjno-wodociągowej, założenie parku Sowińskiego).

Wzdłuż ulicy Filtrowej, Wawelskiej i koło placu Narutowicza powstała w dwudziestoleciu dzielnica mieszkaniowa, która wpłynęła na rozwój Ochoty. Poza tym na rozwój zaludnienia Ochoty i Woli oddziaływały roboty inwestycyjne, związane z przebudową kolejowego węzła warszawskiego. Była to budowa linii radomskiej, budowa dworca Warszawa-Zachodnia oraz rozbudowa kolei obwodowej. W ostatnich latach przed wojną na rozległych nie zabudowanych terenach publicznych Rakowca łączącego Ochotę z Mokotowem (tereny wojskowe oraz tereny folwarku Rakowiec) rozpoczęto budowę nowoczesnej, reprezentacyjnej dzielnicy Warszawy. Tutaj też powstała w latach trzydziestych druga z kolei kolonia mieszkaniowa Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej.

Ponad dwukrotny przyrost ludności na Kole związany był m. in. z budownictwem kolonii robotniczej przez Towarzystwo Osiedli Robotniczych³⁷. W części południowej miasta stosunkowo szybko rosło zaludnienie na Czerniakowie. W latach 1921—1938 ludność wzrosła tutaj o 269%, tj. o 7,2 tys. osób. Był to więc przyrost w liczbach absolutnych nieduży. Zarząd Miasta prowadził tutaj prace porządkujące, umożliwiające rozwój budownictwa mieszkaniowego na ulicach: Belwederskiej, Czerniakowskiej i Podchorążych.

Rozwój zaludnienia na Mokotowie o 223% związany był z koncentracją w tym rejonie budownictwa urzędniczego, korzystającego ze specjalnych preferencji kredytowych Warszawskiego Komitetu Rozbudowy³⁸. Ekskluzywne budownictwo willowe warstw zamożniejszych legło u podstaw rozwoju zaludnienia Pragi-Południe. Szczególnie intensywnie rozwinął się tutaj rejon Saskiej Kępy, korzystający z nowo wybudowanych arterii — Alei Waszyngtona, Grochowskiej oraz Wału Miedzeszyńskiego³⁹.

Rozwój byłych przedmieść Warszawy był na tyle szybki, że pozwalał w latach trzydziestych nie tylko na wchłonięcie przyrostu mieszkańców całego miasta, ale także na decentralizację ludności, nadmiernie skupionej w środku miasta. Powolne zmniejszanie się zaludnienia na terenach dawnej Warszawy było, z urbanistycznego punktu widzenia, procesem ze wszech miar pozytywnym. Był to przejaw powolnego zacierania śladów dziedzictwa niewoli w urbanistycznej strukturze Warszawy. W roku 1939 rzeń miasta — okolice głównych arterii — Marszałkowskiej, Al. Ujazdowskich, Nowego Świata i Krakowskiego Przedmieścia — posiadał ludność mniej liczną niż w 1931⁴⁰. Zmniejszyło się także zaludnienie w okolicach

³⁷ Rozwój Woli i Koła w latach 1934—1938, Warszawa 1938.

³⁸ Zob. Materiały do historii i rozwoju inwestycji na przedmieściach m. st. Warszawy w latach 1918—1928, Warszawa 1929; Rozwój południowych dzielnic Warszawy (1934—1938), Warszawa 1938.

³⁹ Zob. W. J. Wojtkowicz, Dzieje Pragi warszawskiej od czasów najdawniejszych do obecnych, Warszawa 1934.

⁴⁰ Zob. Śródmieście Warszawy w latach 1934—1938, Warszawa 1938.

placu Unii Lubelskiej, placu Teatralnego, placu Krasińskich oraz Starego i Nowego Miasta.

Północne okręgi dawnej Warszawy, w których koncentrowała się ludność żydowska oraz południowe Powiśle wykazywały w rozwoju zaludnienia przeciwstawne tendencje od występujących w pozostałych okręgach dawnej lewobrzeżnej Warszawy. Tutaj zaludnienie rosło. I tak zaludnienie Muranowa wzrosło w latach 1921—1938 o 22%, Powązek o 14%, Leszna o 12%. Gdy zaludnienie w roku 1931 przyjmujemy za 100, to wskaźnik ludności żydowskiej mieszkającej na terenie dawnej Warszawy w 1938 wzrósł do 104,6, wskaźnik natomiast ludności chrześcijańskiej na tym terenie spadł do 98,1. W tymże samym czasie wskaźnik zaludnienia dawnej Pragi wynosił dla ludności żydowskiej 98,1, a dla chrześcijańskiej 112,1. Wskaźnik zaludnienia byłych przedmieść wynosił dla ludności żydowskiej w 1938 r. 110,5, dla ludności chrześcijańskiej 141,6⁴¹. Wynikiem procesów odzwierciedlanych przez cytowane wyżej wskaźniki było coraz większe zagęszczenie w dzielnicy zamieszkałej niemal wyłącznie przez ludność żydowską. Zaludnienie na 1 ha wzrosło w latach 1921—1938 na Muranowie o 199 osób, na Lesznie o 88, na Powązkach o 121; a w okręgu Mirowskim o 87. A więc na terenach już bardzo przeludnionych następowało dalsze zagęszczenie, rosła nędza mieszkaniowa.

STRUKTURA WYZNANIOWO-NARODOWOŚCIOWA WARSZAWY

Incydentalnie poruszyliśmy niektóre aspekty narodowościowe przemieszczeń terytorialnych w obrębie Wielkiej Warszawy. Teraz pragniemy szerzej zająć się strukturą wyznaniowo-narodowościową, korzystając przede wszystkim ze statystyki opisowej oraz statystyki Zarządu Miejskiego Warszawy. Jak już zaznaczono, opracowanie powszechnych spisów ludności daje bardzo ogólną odpowiedź na pytanie — jaki był podział narodowościowy mieszkańców stolicy w 1921—1931 r. Znacznie lepiej przedstawia się sprawa statystyki podziału wyznaniowego. Strukturę wyznaniową ludności Warszawy w pierwszych latach niepodległości do 1921 r., roku powszechnego spisu ilustruje tablica 6.

Dane tablicy pokazują zmiany, jakie zaszły w strukturze wyznaniowej Warszawy w pierwszych latach po wojnie. Odsetek ludności wyznania rzymsko-katolickiego wzrósł z 55,39% w 1918 r. do 63,09% w 1920 r., natomiast spadł w tym czasie odsetek ludności wyznania mojżeszowego z 42,20% do 34,64%. Spadkowi temu nie towarzyszyło absolutnie zmniejszenie ludności wyznania mojżeszowego. Ludność ta bowiem wzrosła o 7397 osób, ludność zaś wyznania rzymsko-katolickiego wzrosła o 176 242 osób. Zwiększenie to było wynikiem powojennych procesów reemigracji, które znacznie silniej objęły ludność wyznania katolickiego. Bardziej adekwatnie strukturę wyznaniową Warszawy z podziałem na poszczególne okręgi zarejestrowały powszechne spisy ludności z 1921 i 1931 r. Ogólne dane tych spisów dotyczące podziału wyznaniowego prezentuje tablica 7.

⁴¹ Strzelecki, *Zmiany w rozmieszczeniu...*, s. 12.

T a b l i c a 6

Ludność Warszawy wg wyznania w latach 1918—1920

Wyznanie	1918		1919		1920	
	liczba ludn.	%	liczba ludn.	%	liczba ludn.	%
rzym.-kat.	420 078	55,39	481 220	59,28	596 320	63,09
ewang.-aug.	11 910	1,57	12 438	1,52	13 660	1,44
ewang.-reform.	1 867	0,24	2 149	0,26	2 407	0,26
mariawici	203	0,93	197	0,02	222	0,03
prawosł. i staroobr.	3 553	0,47	3 989	0,49	4 601	0,48
inne chrześc.	107	0,01	248	0,03	352	0,04
razem chrześc.	437 719	57,71	505 241	61,60	617 562	65,31
mojżeszowe	320 028	42,20	314 606	38,36	327 425	34,64
inne	664	0,09	333	0,04	168	0,02
ogółem	758 411	100,00	820 180	100,00	945 155	100,00

Źródło: Rocznik Warszawy 1918/1920, s. II-III.

T a b l i c a 7

Podział wyznaniowy ludności Warszawy w świetle spisów z 1921 i 1931 r.

Wyznanie	1921		1931	
	tys.	%	tys.	%
rzym.-kat.				
obr. łac.	597,8	63,8	783,9	66,9
obr. gr.-kat.	0,4	0,0	1,0	0,0
prawosławne	5,8	0,6	9,0	0,8
ewangelickie	18,1	1,9	21,2	1,8
inne chrz.	0,5	0,1	1,1	0,0
mojżeszowe	310,3	33,1	352,7	30,1
inne niechrz.	0,1	0,0	0,2	0,0
nie określone i nie podane	3,7	0,5	2,8	0,4
ogółem	936,7	100	1171,9	100

Źródło: MRS 1939, s. 37, tabl. 33.

Dane powyższe wskazują, że w stosunkach wyznaniowych ludności Warszawy dominującą rolę odgrywało wyznanie rzymsko-katolickie a następnie mojżeszowe. Inne wyznania nie odgrywały poważniejszej roli. Wyznanie ewangelickie skupiało niecałe 2% ludności, a prawosławne mimo carskiej niewoli nie osiągało nawet 1% ludności Warszawy. Wobec powyższego w dalszej analizie uwzględniłam ogólny podział na ludność chrześcijańską i żydowską (ściślej wyznania mojżeszowego). Terytorialny aspekt tak przyjętego podziału przedstawia tablica 8.

T a b l i c a 8

Struktura wyznaniowa ludności Warszawy wg okręgów w latach 1921—1939

Nazwa okręgu	1921			1931			1939		
	Lud- ność w tys.	w tym %		Lud- ność w tys.	w tym %		Lud- ność w tys.	w tym %	
		chrz.	żyd.		chrz.	żyd.		chrz.	żyd.
Krak. Przedm.	39,4	91,3	8,7	42,0	92,0	8,0	38,2	92,2	7,8
Stare Miasto	43,8	62,0	38,0	50,9	62,4	37,6	48,9	61,8	38,2
Leszno	78,8	43,4	56,6	94,3	46,3	53,7	96,1	41,8	58,2
Muranów	50,9	6,9	93,1	62,5	11,5	88,5	62,5	8,7	91,3
Powązki	70,9	16,1	73,9	90,1	28,0	72,0	96,0	23,1	76,9
Towarowy	63,7	71,7	28,3	71,7	72,8	27,2	69,6	72,6	27,4
Mirowski	84,5	62,9	37,1	98,8	63,9	36,1	99,1	60,9	39,1
Grzybowski	67,4	46,3	53,7	72,2	47,5	52,5	68,8	45,5	54,5
Ujazdowski	35,1	94,7	5,3	39,0	94,3	5,7	39,4	94,4	5,6
Ordynackie	45,4	91,6	8,4	47,5	92,2	7,8	44,3	90,4	9,1
Koszyki	59,3	91,2	8,8	69,9	92,2	7,8	52,0	89,4	10,6
Ratuszowy	27,4	60,3	39,7	30,0	59,8	40,2	27,9	54,2	45,8
Solec	54,9	90,7	9,3	59,5	91,1	8,9	56,4	90,7	9,3
Praga-Pn	45,4	80,4	19,6	56,7	83,5	16,5	59,6	84,6	15,4
Praga-Pd	39,8	71,1	28,9	52,5	75,6	24,4	64,1	79,7	20,3
Mokotów	24,1	91,1	8,9	38,1	93,7	6,3	53,7	94,6	5,4
Grochów	5,8	89,9	10,1	16,9	94,4	5,6	47,2	96,1	3,9
Goleźdźinów	5,8	84,0	16,0	7,9	83,8	16,2	18,2	90,1	9,9
Koło	5,8	97,0	3,0	10,1	96,3	3,7	13,2	96,7	3,3
Sielce	10,4	91,4	8,6	17,6	93,5	6,5	23,1	94,2	5,8
Czeraniaków	4,4	82,8	17,4	8,0	86,6	13,4	11,8	90,4	9,6
Wola	20,3	91,6	8,4	29,1	92,1	7,9	32,1	92,7	7,3
Ochota	17,8	85,2	14,8	27,5	79,1	10,9	44,3	92,8	7,2
Targówek	11,3	97,9	2,1	21,5	97,9	2,1	38,8	97,0	3,0
Bródno	10,5	96,8	3,2	14,7	95,8	4,2	18,4	96,5	3,5
Marymont	12,5	89,5	10,5	42,4	94,1	5,9	65,8	96,1	3,9
	936,0	67,0	33,0	1171,4	69,3	30,7	1289,5	70,9	29,1

Zródło: Rocznik Statystyczny Warszawy 1921/1922, tabl. 26, s. 17/18 i z 1935. Wyniki spisu ludności z 9.XII.1931, s. 4—9 oraz Warszawa w liczbach 1939, s. 16.

Jakie zmiany zaszły w strukturze wyznaniowej Warszawy w latach 1921—1939?

Przede wszystkim należy stwierdzić wzrost ludności dwóch podstawowych grup wyznaniowych — rzymsko-katolickiej i mojżeszowej. Liczba ludności rzymsko-katolickiej wzrosła z 597,8 tys. w 1921 r. do 900 tys. w 1939 r. Ludność wyznania mojżeszowego wzrosła w tym czasie z 310,3 tys. do 375,0 tys. Względny udział ludności wyznania rzymsko-katolickiego wzrósł w latach 1921—1939 z 63,8% do ca 69,9%. Spadł natomiast udział ludności wyznania mojżeszowego z 33,1% do 29,1%. Należy za-

znaczyć, że spadek ten był szczególnie intensywny w pierwszych latach dwudziestolecia międzywojennego. W latach 1918—1921 odsetek ludności wyznania mojżeszowego spadł z 42,2 do 33,0. Spadek odsetka ludności wyznania mojżeszowego w Warszawie w latach 1921—1939 był spowodowany szeregiem przyczyn. W okresie międzypisowym (1921—1931) przyrost rzeczywisty ludności wyznania rzymsko-katolickiego wynosił 183 tys. osób, a wyznania mojżeszowego tylko 43 tys. osób. W przyroście tym dominującą rolę odgrywał napływ ludności do Warszawy wynoszący ogółem w latach 1921—1931 164 tys. osób, z tego 129 tys. było wyznania rzymsko-katolickiego, a 30 tys. wyznania mojżeszowego. Widzimy więc, że Warszawa wchłaniała przede wszystkim ludność wyznania rzymsko-katolickiego, spośród której rekrutował się personel rozwijających się instytucji publicznych i robotnicy nowych gałęzi przemysłu, i usług szczególnie będących w gestii państwa i samorządu. Trzeba zaznaczyć, że wspomniane instytucje, podobnie jak i właściciele dużych zakładów przemysłowych (w tym także burżuazja żydowska) utrudniali dostęp Żydom do służby publicznej, przemysłu i usług. W niektórych dziedzinach ograniczenia przekształcono w systematyczne rugowanie robotników żydowskich. Tak było w warszawskich przedsiębiorstwach monopolu tytoniowego i spirytusowego. Fakt ten zmusił klasowe związki zawodowe do rozwinięcia akcji o równe prawa do pracy dla pracowników żydowskich⁴². W latach 1937—1939 rugi Żydów z przedsiębiorstw i instytucji państwowo-samorządowych stały się oficjalną doktryną prorządowego Obozu Zjednoczenia Narodowego, który nawiązywał do zwalczanej niegdyś przez piłsudczyków ideologii antysemityzmu ruchu narodowego, mającego silne wpływy w polskich warstwach średnich Warszawy oraz w Rządzie i Zarządzie Miejskim. W uchwale komisji narodowościowej Rady Naczelnej Obozu Zjednoczenia Narodowego stwierdzano m. in.: „Żydzi należą do pozapaństwowej grupy posiadającej odrębne cele narodowe... osłabiają przez swą liczebność i znaczny wpływ w wielu dziedzinach życia normalny rozwój sił narodowych i państwowych”⁴³. Cytowana uchwała zalecała wydatne zmniejszenie liczby Żydów przez przymusową emigrację oraz zalecała przymusową regulację liczby Żydów w szeregu zawodach. Obok przyczyn natury politycznej słabszy przyrost rzeczywisty ludności wyznania mojżeszowego był spowodowany jej mniejszym przyrostem naturalnym. W latach 1921—1931 na skutek przyrostu naturalnego ludność Warszawy wyznania rzymsko-katolickiego wzrosła o 54 tys. osób, a wyznania mojżeszowego tylko o 13 tys., a więc nieproporcjonalnie mniej do odsetka ludności Warszawy tego wyznania.

Inna uwaga, która nasuwa się przy analizie danych tablicy 7 i 8, to stwierdzenie stosunkowo wysokiego odsetka ludności wyznania mojżeszowego w Warszawie. Odsetek ten był trzykrotnie wyższy od odsetka ludności wyznania mojżeszowego w granicach ówczesnego państwa polskiego. Podobna sytuacja istniała w wielu innych większych miastach wschodnich, południowych i centralnych II Rzeczypospolitej.

⁴² Zob. Sprawozdanie Komisji Centralnej Związków Zawodowych z działalności i stanu związków zawodowych w Polsce w latach 1925—1928, Warszawa 1929, s. 277—283.

⁴³ Polska Gospodarcza, z. 22, 28.V.1938, s. 11.

W świetle spisu 1931 r. na 100 osób było wyznania mojżeszowego:

w Warszawie	30,1	w Wilnie	28,2
Łodzi	33,5	Poznaniu	0,8
Lwowie	31,9	Katowicach	5,0
Krakowie	25,8	Gdyni	2,0

Zródło: A. Pański, Główne miasta Polski wg spisu powszechnego 1931, Kronika Warszawy 1938, z. 1, s. 34 i MRS 1939, s. 39, tabl. 38.

Źródła dużej koncentracji ludności wyznania mojżeszowego w Warszawie tkwiły w historycznych przemianach struktury społeczno-zawodowej miasta, które po powstaniu styczniowym wkraczając na drogę burzliwego rozwoju kapitalizmu ściągnęło do siebie ludność w większości związaną z handlem, rzemiosłem i chałupnictwem.

Następna uwaga, jaka nasuwa się przy analizie tablicy 8, to stwierdzenie koncentracji ludności żydowskiej w kilku okręgach miasta. Był to przede wszystkim w 1939 r. okręg Muranowa (91,3⁰/o), Powązek (76,9⁰/o), Leszna (58,2⁰/o) i Grzybowski (54,5⁰/o). Poza tym wysoki był odsetek ludności żydowskiej w okręgu Ratuszowym (45,8⁰/o), na Starym Mieście (38,2⁰/o). Na przestrzeni dwudziestolecia międzywojennego ta koncentracja utrzymywała się. Analizując przemiany w rozmieszczeniu terytorialnym ludności żydowskiej w Warszawie wypada stwierdzić, że rósł odsetek Żydów w takich okręgach jak: Leszno, Powązki, Grzybowski, Ratuszowy i Towarowy. Odsetek ten spadł natomiast znacznie na Mokotowie, Grochowie, Sielcach, Ochocie, Pradze i Marymoncie.

Źródła powyższych zjawisk tkwią — moim zdaniem — między innymi w mniejszym stopniu asymilacji ludności żydowskiej w porównaniu do bardziej rozwiniętych ekonomicznie i społecznie krajów. W Warszawie, jako największym skupisku ludności żydowskiej w Polsce, dało się to szczególnie zauważyć. Podczas spisu 1921 r. na 100 osób wyznania mojżeszowego podało język polski jako język ojczysty 18,9⁰/o, a w 1931 r. 5,5⁰/o. W Krakowie procent ten wynosił w 1931 r. 18,6, we Lwowie 24,1, a w Poznaniu 29,2⁴⁴. Nowoczesna cywilizacja przemysłowa i związane z nią tendencje dezintegracji historycznie ukształtowanych mniejszościowych grup narodowościowo-wyznaniowych i religijno-obyczajowych nie występowały tak wyraźnie w Warszawie, jak w Paryżu, Hadze, Londynie, Brukseli czy w innych stolicach europejskich. Powolne zmiany struktury społeczno-zawodowej ludności Polski utrzymywały ludność żydowską w tradycyjnych, historycznie ukształtowanych stosunkach gospodarczo-społecznych. Poczucie odrębności religijno-obyczajowych nadal było bardzo silne, a z drugiej strony obskurantyzm katolicki i antysemityzm rozwijający się szczególnie silnie w latach trzydziestych utrudniał wzajemne przenikanie różnych środowisk wyznaniowych, obyczajowych i kulturalnych. Procesy asymilacyjne obejmowały przede wszystkim inteligencję, w mniejszym stopniu warstwy średnie, żyjące z handlu, przemysłu, rzemiosła i chałupnictwa.

Jak już zaznaczyliśmy, narodowościowy podział ludności był opracowany bardzo ogólnie. Opierając się na spisie z 1921 r. opracowano strukturę narodowościową według zasady samookreślenia narodowości, a w 1931 r. według języka ojczystego (por. tabl. 9).

⁴⁴ Kronika Warszawy 1938, z. 1, s. 34; MRS 1939, s. 39.

T a b l i c a 9

Ludność Warszawy wg przynależności narodowościowej w 1921 i 1931 r.

Narodowość lub język ojczysty	1921		1931	
	tys.	%	tys.	%
polska	677,7	72,3	826,2	70,5
ukraińska (ruska)	0,5	0,1	1,3	0,1
białoruska	0,3	0,0	0,6	0,1
rosyjska	2,4	0,3	4,0	0,4
niemiecka	0,8	0,1	1,9	0,2
żydowska	252,3	26,9	333,3	28,4
inna lub nie podana	2,7	0,3	4,6	0,3
ogółem	936,7	100,0	1171,9	100,0

Zródło: Pierwszy Powszechny Spis Rzeczypospolitej Polskiej z 30.IX.1921, Statystyka Polska t. XIV, Warszawa 1926, tabl. XI i MRS 1939, s. 37, tabl. 33.

Wyniki spisu z 1921 r. trudne są do porównania z wynikami 1931 r., bowiem subiektywne poczucie narodowości nie zawsze pokrywa się z określeniem języka ojczystego. Poza tym należy pamiętać, że spis 1921 został przeprowadzony w specjalnych warunkach, kiedy silne były reperkusje wojny polsko-radzieckiej i szalejący po niej terror wobec tzw. elementów antynarodowych i antypaństwowych. Poza tym część Żydów, która przyjechała do Polski z Rosji Radzieckiej, starała się o obywatelstwo polskie. W takiej sytuacji 57 776 osób wyznania mojżeszowego określiło swoją narodowość jako polską (tj. 18,9⁰/o). Dla wyznania grecko-katolickiego odsetek ten wynosił 78,5, dla prawosławnego 50,5, dla ewangelickiego 93,6⁴⁵. Powyższe odsetki każą powątpiewać w ścisłość danych spisowych. Ich krytykę z punktu widzenia m. in. statystyki narodowościowej przeprowadzili Leon Wasilewski⁴⁶ i Ludwik Krzywicki⁴⁷. Zmiany w strukturze narodowościowej były na przestrzeni lat 1921—1931 minimalne. Większa dokładność spisowa, poczucie solidarności grupowej w walce z antysemityzmem oraz wzrost wpływów różnych kierunków sjonistycznych — oto czynniki, które spowodowały wzrost odsetka ludności żydowskiej Warszawy. Poza tym nieznacznie wzrósł odsetek ludności rosyjskiej i niemieckiej. Opracowanie dokładnej struktury narodowościowej Warszawy w latach międzywojennych w różnych aspektach społeczno-zawodowych przekrojów pozostaje nadal problemem otwartym.

⁴⁵ Statystyka Polska t. XIV, Warszawa 1926, tabl. XI.

⁴⁶ Zob. L. Wasilewski, Sprawy narodowościowe w teorii i życiu, Warszawa 1929.

⁴⁷ Zob. L. Krzywicki, Spis ludności i zwierząt gospodarskich z dnia 30 września 1921, Warszawa 1923 i Miesięcznik Statystyczny 1922, t. V, z. 5 i 6.

STOSUNKI ZAWODOWE WARSZAWY W ŚWIETLE SPISU Z 1921 I 1931 R.

Poznanie struktury zawodowo-klasowej ludności jest kluczem do zrozumienia podstawowych procesów ekonomicznych i politycznych, zachodzących w społeczeństwie. Dlatego też strukturze tej poświęcamy szczególną uwagę.

Pierwsze pytanie, na które trzeba by odpowiedzieć jest następujące: jakie przemiany zaszły w strukturze zawodowej ludności Warszawy w okresie bezpośrednio poprzedzającym powstanie II Rzeczypospolitej i w pierwszych latach jej istnienia? Odpowiedź na nie umożliwia porównanie danych powszechnego spisu z 1897 r. z danymi spisu z 1921 (por. tabl. 10).

T a b l i c a 10

Struktura zawodowa ludności m. Warszawy
(zawodowo czynnej i biernej) w r. 1897 i 1921 (%)

Działy zawodowe	1897		1921
	m. Warszawa	m. Warszawa i przedm.	Wielka Warszawa
rolnictwo	0,37	0,55	0,92
przemysł	36,12	36,56	35,26
handel i komunikacja	26,99	26,13	34,40
służba publiczna	6,96	6,77	11,07
służba domowa	20,80	21,38	5,13
inne	8,81	8,61	13,22
	100,00	100,00	100,00

Zródło: W. Trzeciński, Ewolucja struktury zawodowej i społecznej ludności m. Warszawy w okresie 1897/1921 jako też podział tejże ludności na warstwy społeczne i podług dochodów, Warszawa 1927, s. 2.

Na przestrzeni dwudziestopięcioletnia 1897—1921 znacznie powiększył się odsetek ludności żyjącej z rolnictwa. Był to wynik wcielenia do Warszawy w 1916 r. szeregu przedmieść oraz wojennej pauperyzacji ludności, która wobec braku pracy musiała czerpać dochód z małych działek rolniczych i ogrodowych. Z przemysłu żył w 1921 mniejszy odsetek ludności niż w 1897 r. Dewastacja urządzeń przemysłowych miasta, która nastąpiła w czasie pierwszej wojny światowej spowodowała zmniejszenie odsetka ludności zatrudnionej w przemyśle.

Poważny wzrost odsetka osób zatrudnionych w handlu i komunikacji był także rezultatem wojny i inflacji, która zwiększała znacznie liczbę ludności zajmującej się pośrednictwem handlowym. Poza tym wzrósł odsetek zatrudnionych w komunikacji, w tym przede wszystkim na kolei.

Powrót Warszawy do funkcji miasta — stolicy niepodległego państwa miał istotny wpływ na zwiększenie odsetka ludności zatrudnionej w służbie publicznej. Jest rzeczą oczywistą, że powstające urzędy, placówki oświatowo-kulturalne, rozwijająca się służba zdrowia, dawały zatrudnienie znacznej części ludności stolicy. Charakterystycznym procesem był

poważny spadek ludności zatrudnionej w służbie domowej. Był to wynik pauperyzacji warszawskich warstw średnich, które decydowały o popycie na służbę domową.

Przejdziemy teraz do dokładniejszej analizy struktury zawodowej ludności Warszawy w świetle spisu 1921 i 1931 r.

Tablica 11 obrazuje rozwój ludności Warszawy wykonującej pracę zawodową w latach 1921 i 1931 z uwzględnieniem podziału wyznaniowego.

T a b l i c a 11

Ludność wykonująca pracę zawodową w 1921 i 1931 r.

Wyszczególnienie	Wyznania		mojżeszowe	
	wszystkie	chrześc. i nie podane		
czynni i bierni w tys.*	1921	875,3	581,3	294,0
	1931	1092,9	759,3	333,0
czynni w tys.	1921	372,7	268,1	104,6
	1931	531,5	386,1	154,5
% czynnych	1921	42,6	46,1	35,6
	1931	48,6	50,8	43,6

Zródło: Tajtelbaum, op. cit., s. 88.

* Pominięto osoby o nieokreślonym stanowisku społecznym.

Dane tablicy wykazują, że w okresie 1921—1931 ludność zawodowo czynna i bierna Warszawy wzrosła ogółem o 40,2%. Odsetek mieszkańców zawodowo czynnych wzrósł z 42,6% w 1921 r. do 48,6% w 1931 r. Fakt powyższy oznaczał produktywizację ludności Warszawy, szczególnie dynamicznie występującą w grupie wyznania mojżeszowego, dla której odsetek czynnych wzrósł w latach 1921—1931 z 35,6 do 43,6. Mimo tych postępów produktywizacji, ludność wyznania mojżeszowego wykazywała znacznie większe obciążenie czynnych zawodowo osobami bezczynnymi. Na 100 osób czynnych przypadało bezczynnych wyznania chrześcijańskiego 98,2, a wyznania mojżeszowego 133,1. Przy czym w grupie drobnomieszczactwa obciążenie to wynosiło dla wyznania chrześcijańskiego 103,8, a dla wyznania mojżeszowego 165,7⁴⁸. Wskaźnik ten odzwierciedlał szczególną nędzę żydowskich mas drobnomieszczackich, które wobec trudności znalezienia pracy zmuszone były pozostawać na utrzymaniu głowy rodziny.

Główne kierunki zmian w strukturze zawodowej ludności Warszawy prezentuje tablica 12.

W 1921 r. w rolnictwie i leśnictwie było zatrudnionych 4084 osób (w tym 1595 kobiet). Poważną rolę w gospodarstwach rolnych położonych na przedmieściach Warszawy odgrywało ogrodnictwo (w tym warzywnictwo, sadownictwo, szkółkarstwo, nasiennictwo, kwiaciarstwo) nastawione na obsługę chłonnego rynku warszawskiego.

⁴⁸ Tajtelbaum, op. cit., s. 89.

T a b l i c a 12

Struktura ludności Warszawy zawodowo czynnej
w latach 1921—1931

Działy	1921		1931	
	tys.	%	tys.	%
rolnictwo, ogrodnictwo	4,1	1,0	4,9	0,9
przemysł i rzemiosło	128,8	31,2	229,2	40,6
handel i ubezpieczenia	78,6	19,0	101,1	18,8
komunikacja i transport	32,0	7,7	36,5	6,4
służba domowa	33,2	8,0	57,3	10,1
służba publiczna	67,1	16,3	102,0	18,1
nie zarobkujący	51,9	12,6	28,7	5,1
bez bliższego określenia zawodu	17,6	4,2	—	—
razem	413,3	100,0	564,7	100,0

Zródło: Pański, Warszawa w świetle spisu powszechnego...; Kronika Warszawy 1935, z. 3, s. 120.

Wspomniany dział rolnictwa zatrudniał w 1931 r. 1431 osób⁴⁹. W okresie 1921—1931 w strukturze ludności rolniczej Warszawy nie zaszły poważniejsze zmiany. W przemyśle i górnictwie było zatrudnionych w 1921 r. 128 844 osób zawodowo czynnych, co łącznie z zawodowo biernymi stanowiło 34,4% ogółu ludności stolicy⁵⁰. Najbardziej rozwiniętą gałęzią przemysłu w Warszawie w 1921 r. był przemysł odzieżowy i galanteryjny, w którym było zatrudnionych 47 239 osób zawodowo czynnych, a łącznie z zawodowo biernymi 106 267 osób, tj. 11,3% ogółu ludności Warszawy. Przemysł ten opierał się głównie na małych zakładach i warsztatach rzemieślniczych. Jeżeli chodzi o charakter produkcji to dominowało: krawiectwo, wyrób obuwia i bielizniarstwo⁵¹. Drugą co do ilości zatrudnionych gałęzią przemysłu warszawskiego był przemysł metalowy. Pracowało tu 12 600 osób zawodowo czynnych, co łącznie z zawodowo biernymi stanowiło 3,5% ludności Warszawy. Podobnie rozwinięty był przemysł spożywczy, zatrudniający 12 015 osób, co łącznie z zawodowo biernymi stanowiło 3,7% ludności Warszawy⁵². Poważną rolę odgrywał również przemysł budowlany (2,9% ludności zawodowo czynnej i biernej), drzewny (2,2% ludności zaw. czyn. i biern.) oraz przemysł maszynowy i elektrotechniczny (2,1% ludności zawodowo czynnej i biernej)⁵³. Na uwagę zasługuje także stosunkowo rozwinięty przemysł usług komunalnych (gaz, woda, elektryczność) i przemysł poligraficzny. W obu tych działach pracowało 8100 osób zawodowo czynnych, którzy łącznie z rodzinami stanowili 2,2% ludności stolicy. W latach 1921—1931

⁴⁹ Statystyka Polski, t. XIV, tabl. XVII, s. 22.

⁵⁰ Rocznik Warszawy 1923/24, tabl. 19, s. 18.

⁵¹ Statystyka Polski, t. XIV, tabl. XVII, s. 32.

⁵² Rocznik Warszawy 1923/24, tabl. 19, s. 18.

⁵³ Ibidem.

wzrósł odsetek ludności zawodowo czynnej w przemyśle z 31,2 do 40,6. Wzrost ten był wynikiem powolnego procesu industrializacji Warszawy, zahamowanego przez kryzys. Przyrost względny zawodowo czynnych w okresie 1921—1931 (1921 = 100) zatrudnionych w przemyśle, rzemiośle wynosił 51,4%, podczas gdy ogólna ilość osób wykonujących pracę zawodową wzrosła łącznie o 42,6%⁵⁴. Przyrost zatrudnienia wystąpił głównie w gałęziach przemysłowych opartych przede wszystkim na produkcji maszynowej, tj. w przemyśle metalowym, maszynowym, elektrotechnicznym, chemicznym i budowlanym⁵⁵.

Rola handlu w stosunkach zawodowych stolicy spadła nieznacznie, ponieważ odsetek zatrudnionych w nim osób zmniejszył się z 19,0 w 1921 r. do 18,8 w 1931. W liczbach bezwzględnych natomiast ilość osób zawodowo czynnych w handlu wzrosła w tym czasie z 79,3 tys. do 105,6 tys., a więc o 33,2%⁵⁶. Handel warszawski był handlem wybitnie drobnomieszczańskim, tzn. opartym na małych sklepikach, w których pracowali właściciele wraz z członkami rodzin. I tak w 1921 r. na 36 916 właścicieli zakładów handlowych tylko 4588 zatrudniało obcą siłę roboczą⁵⁷. Zacofanie społeczne handlu warszawskiego polegało także na jego branżowym układzie. Był to głównie handel, służący obsłudze wewnętrznego rynku stołecznego — w towary powszechnego użytku. Słabo rozwinięty był handel spółdzielczy, w którym było tylko 1864 zawodowo czynnych. Podobnie niewielką rolę odgrywał w strukturze zawodowej handel pieniężny, ubezpieczenia i giełdy. Stan ten przetrwał poza małymi zmianami (rozwój spółdzielczości) do 1939 r.

Odsetek ludności zatrudnionej w służbie publicznej wzrósł w latach 1921—1931 z 16,3% do 18,1%. Ogółem zaś przyrost zawodowo czynnych w tym dziale wynosił 42,9% (1921 — 100). Jaka była struktura wewnętrzna tego działu, który odgrywał tak doniosłą rolę w życiu stolicy? Na 49 927 osób zawodowo czynnych w 1921 r. 22 800 osób zatrudnionych było w administracji państwowej i samorządowej, 7301 w służbie zdrowia, 4330 w organizacjach i instytucjach społecznych, 10 720 w szkolnictwie i wychowaniu, 3732 w nauce i sztuce oraz 1044 w instytucjach kościelnych⁵⁸.

Łącznie z ludnością zawodowo bierną służba publiczna obejmowała w 1921 r. 10,8% ludności Warszawy, nie licząc wojska, w którym pełniło służbę 22 551 osób, a więc 2,4% ludności stolicy.

W 1931 r. poważnie w porównaniu do 1921 r. wzrosły takie działy służby publicznej, jak szkolnictwo, oświata i kultura oraz służba zdrowia⁵⁹.

W dziale komunikacji i transportu spadł odsetek ogółu zawodowo czynnych z 7,7 w 1921 r. do 6,4 w 1931 r., przy czym w liczbach absolutnych przyrost zawodowo czynnych wynosił w tej grupie 13,0%. Według spisu 1921 r. na 31 963 osób czynnych zawodowo w tej grupie zatrudnionych było w łączności 4071, na kolejach żelaznych 16 305, na kolejkach i w tramwajach miejskich — 3010 osób, w innych rodzajach

⁵⁴ Tajtelbaum, op. cit., s. 95.

⁵⁵ Por. Statystyka Polski, seria C, z. 49. Warszawa 1937, tabl. 28, s. 46.

⁵⁶ Tajtelbaum, op. cit., s. 95.

⁵⁷ Statystyka Polski, t. XIX, tabl. XXVII, s. 36.

⁵⁸ Ibidem, t. XIV, tabl. XVII, s. 41—43.

⁵⁹ Ibidem, seria C, z. 49, tabl. 28, s. 132—140.

komunikacji i transportu — 3617 osób oraz w pracach pomocniczych — 4945 osób⁶⁰. Spis z 1931 r. zanotował poważne zmiany w układzie grupy zawodowej — komunikacja i transport. Ilość osób zatrudnionych w łączności wzrosła do 4567, w służbach transportowych spadła ilość kolejarzy do 7394 osób oraz ilość osób zatrudnionych w żegludze śródlądowej do 246 (w 1921 r. — 514). Charakterystyczny był poza tym wzrost zatrudnionych w lotnictwie cywilnym z 29 osób w 1921 r. do 145 osób w 1931 r.⁶¹

T a b l i c a 13

Źródła utrzymania ludności w poszczególnych okręgach Warszawy w 1931 r. (w odsetkach)

Okręg	Rolnictwo	Przemysł	Handel i ubezpie.	Komun. transp.	Służba publ.	Służba domowa	Utrzym. się bez pracy
Krak. Przedm.	0,7	33,9	22,0	6,4	23,2	6,6	7,2
Stare Miasto	0,3	46,1	22,2	7,2	14,3	3,7	6,2
Leszno	0,3	49,5	24,2	5,5	11,6	4,6	4,3
Muranów	0,2	46,0	34,6	3,0	7,4	4,9	3,9
Powązki	0,3	55,7	21,6	7,8	8,4	2,4	2,8
Towarowy	0,4	46,3	19,7	13,2	12,0	3,6	4,8
Mirowski	0,3	45,4	22,7	9,3	12,7	4,7	4,9
Grzybowski	0,3	35,1	31,1	6,1	14,5	7,5	5,4
Ujazdowski	0,8	35,1	16,0	7,9	25,5	8,0	6,7
Ordynackie	0,9	29,9	23,1	5,9	22,8	9,7	7,7
Koszyki	1,2	24,0	18,7	6,7	27,0	10,4	12,0
Ratuszowy	0,7	25,2	31,5	2,9	23,3	11,2	5,2
Solec	0,9	30,0	21,1	5,6	23,8	9,7	8,9
Praga-Pn	0,3	42,6	14,5	14,6	19,1	3,3	5,6
Praga-Pd	0,4	47,5	15,7	17,0	11,7	2,6	5,1
Mokotów	1,9	43,5	13,8	11,1	19,2	5,1	5,4
Grochów	2,9	48,2	10,7	11,6	19,0	3,4	4,2
Gołędzinów	0,8	53,1	8,4	21,0	11,4	1,4	3,9
Koło	1,5	68,0	8,3	9,4	9,8	1,2	1,8
Sielce	1,9	56,0	12,0	8,6	13,3	2,4	5,8
Czerniaków	7,0	53,7	13,3	9,2	11,2	2,4	3,2
Wola	2,5	64,8	10,2	9,3	8,7	1,8	2,7
Ochoła	2,2	55,3	12,6	14,4	9,2	2,6	3,7
Targówek	1,1	55,7	5,6	17,5	12,6	1,1	3,4
Bródno	0,7	34,7	9,9	36,0	10,1	1,3	7,4
Marymont	0,6	45,5	9,6	8,0	26,4	4,4	5,5

Źródło: Dodatek do Rocznika Statystycznego, Warszawa 1935 r. Ważniejsze wyniki spisu ludności z 9.XII.1931 r., s. 10—15.

Liczba zawodowo czynnych w dziale służby domowej wzrosła z 33,3 tys. w 1921 r. do 57,9 tys. w 1931 r., a więc o 73,9%. Był to więc przyrost największy w porównaniu do pozostałych grup zawodowych.

⁶⁰ Statystyka Polski, t. XIV, tabl. XVII, s. 38—40.

⁶¹ Ibidem, seria C, z. 49, tabl. 28, s. 132.

Przyrost ten był związany z poprawą poziomu życiowego warstw średnich oraz zwiększoną podażą niewykwalifikowanej siły roboczej, szczególnie kobiecej, przybywającej ze wsi podwarszawskiej⁶².

Przejdźmy teraz do opisu stosunków zawodowych w poszczególnych okręgach Warszawy. Opis ten opieramy na danych spisu 1931 r., ponieważ opracowanie spisu z 1921 r. nie uwzględniło podziału zawodowego ludności według okręgów. Za podstawę analizy służyć będzie tablica 13.

Z danych tablicy wynika, że stosunkowo największy odsetek ludności żyjącej z rolnictwa i ogrodnictwa występował na Czerniakowie, Grochowie, Woli i Ochocie. Jeśli chodzi o rejony miasta, to najbardziej rolnicze były: tzw. Miasto-ogród Czerniaków (21,8%) i Saska Kępa (8,9%).

Ludność zatrudniona w przemyśle i rzemiośle najliczniej była reprezentowana w dzielnicach: Koło, Wola, Powązki, Targówek i Ochota.

Typowo handlowymi rejonami Warszawy były: Muranów — a w tym Nalewki Wschodnie, rejon Karmelicki na Lesznie, rejon Mirowski i plac Grzybowski.

Dział komunikacji i transportu zatrudniał stosunkowo największy odsetek ludności Bródna, Gołędzinowa, Targówka, Pragi Południe, Pragi Północ i Ochoty.

Służba publiczna, a więc przede wszystkim urzędnicy nadawali ton takim rejonom Warszawy jak: Koszyki, Marymont wraz z Żoliborzem, Ujazdowskie, Solec, Ratuszowy i Krakowskie Przedmieście.

We wspomnianych rejonach Warszawy najliczniej była reprezentowana również służba domowa. Stanowiła ona tutaj ca 10% ludności. W dzielnicach urzędniczych oraz w dzielnicach kolejarzy (Bródno, Gołędzinów, Targówek) koncentrował się także największy odsetek ludności nie utrzymującej się z pracy zawodowej, tj. przede wszystkim emerytów.

Przedstawimy teraz — korzystając z wyników badań A. Tajtelbauma⁶³ — wyznaniowy aspekt stosunków zawodowych Warszawy.

Strukturę wyznaniową ludności Warszawy według grup zawodu oraz zmiany, które zaszły w latach 1921—1931 w tej strukturze ilustruje tablica 14.

Z danych przytoczonych w tablicy wynika, że ludność chrześcijańska w liczbach bezwzględnych wzrosła w latach 1921—1931 we wszystkich działach zawodowych, poza rolnictwem. W liczbach względnych większe przesunięcia wystąpiły w takich działach, jak: służba domowa, komunikacja i transport. Bardzo nieznacznie wzrósł odsetek ludności chrześcijańskiej, zatrudnionej w przemyśle i rzemiośle (z 39,6% do 41,2%). Wydaje się, że postęp przemysłowy prowadził do zmiany struktury wewnętrznej tego działu, tzn. wzrosła rola proletariatu średnich i dużych zakładów przemysłowych. Spadek odsetka ludności chrześcijańskiej zatrudnionej w komunikacji i transporcie wynikał z polityki kolejowej rządu. W 1921 r. w okresie nie zakończonej jeszcze w pełni demobilizacji armii w Warszawie koncentrował się znaczny odsetek kolejarzy. W latach następnych nastąpiły przemieszczenia, głównie do wschodnich dyrekcji kolejowych.

Struktura zawodowa ludności żydowskiej wykazywała w latach 1921—1931 znacznie większą dynamikę zmian. Nastąpił przede wszystkim poważny spadek odsetka ludności żydowskiej żyjącej z handlu.

⁶² Zob. *Waydel-Dmochowska*, op. cit., s. 201—210.

⁶³ *Tajtelbaum*, op. cit., s. 69—96.

T a b l i c a 14
Ludność Warszawy według grup zawodowych (czynni i bierni zawodowo) 1921—1931

Grupy zawodowe	Wyznania										Liczba Żydów na 100 osób w danej grupie	
	chrześ. i nie podane					%					1921	1931
	tys.		mojészowe		chrześ. i nie podane		%		mojészowe		1921	1931
	1921	1931	1921	1931	1921	1931	1921	1931	1921	1931	1921	1931
Cała ludność	624,4	819,2	310,3	352,7	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	33,1	30,1
rolnictwo (z ogrodnictwem itd.)	8,5	8,1	0,5	1,2	1,3	1,0	0,2	0,3	0,3	0,3	6,0	13,0
przemysł i rzemiosło (z „robotnikami bliżej nie określonymi”)	247,9	337,5	122,8	162,2	39,6	41,2	39,6	46,0	46,0	46,0	33,1	32,5
handel (z aptekami oraz prasą, wydawnictwami i czełnikami), prywatne zakłady ubezpiecz., pośrednictwo, wynajem pomieszczeń (bez właśc. domów)	87,5	114,3	129,7	117,5	14,0	14,0	14,0	41,8	33,3	33,3	59,7	50,7
kommunikacja i transport	85,5	87,5	14,0	17,2	13,6	10,7	4,5	4,9	4,9	4,9	14,1	16,4
Służba publ., adwokatura, itd., kościół i zw. zawodowe, szkolnictwo i oświata, widowiska, lecznictwo i higieny (fryzjerstwo itd.)	96,3	127,7	16,9	26,0	15,4	15,6	5,4	5,4	7,4	7,4	14,9	16,9
służba domowa	28,6	55,4	7,0	4,9	4,6	6,7	2,3	1,4	1,4	1,4	19,8	8,1
emeryci i inwalidzi, właśc. domów i kapitaliści, osoby biernie bez ustalonej przynależności do osób czynnych, osoby utrzym. się bez pracy, zawód niewiadomy	72,1	88,7	19,4	23,7	11,5	10,8	6,2	6,7	6,7	6,7	21,2	21,1

Zródło: T a j t e l b a u m, op. cit., s. 87.

O ile w 1921 r. 41,8% ludności żydowskiej żyło z handlu to w 1931 r. już tylko 33,3%. Wpływ na ten stan rzeczy wywarła inspirowana przez endeków wielka akcja bojkotu żydowskich placówek handlowych. Część ludności żydowskiej, nie mając możliwości prowadzenia działalności handlowej przeszła do zajęć przemysłowych, głównie do rzemiosła i chałupnictwa. W latach 1921—1931 odsetek ludności żydowskiej, zatrudnionej w tej grupie zawodowej (przemysł i rzemiosło) wzrósł z 39,6 do 46,0. Gdy w 1921 r. liczba ludności żydowskiej żyjącej z rzemiosła i przemysłu była prawie równa liczbie ludności żyjącej z handlu, to w 1931 r. ludność żydowska w rzemiosle i przemyśle przewyższała grupę żyjących z handlu o 40%. Nastąpił więc poważny proces produktywizacji ludności żydowskiej w Warszawie. Przejawem tego był także wzrost odsetka ludności żydowskiej żyjącej z komunikacji i transportu oraz spadek odsetka zatrudnionych w służbie domowej⁶⁴.

Na zakończenie rozdziału dokonamy porównania stosunków zawodowych Warszawy z analogicznymi stosunkami w innych większych miastach II Rzeczypospolitej. Będą nam tu pomocne dane tablicy 15.

T a b l i c a 15
Podział zawodowy ludności niektórych większych miast
II Rzeczypospolitej w 1931 r.

	Przemysł i rzemiosło		Handel i ubezp.		Komunik. i transp.		Służba publ. szkolnictwo		Inne	
	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%	tys.	%
Warszawa	500	42,7	235	20,1	105	8,9	161	13,7	171	14,6
Łódź	376	62,2	103	17,1	29	4,8	50	8,2	47	13,7
Lwów	94	30,0	64	20,6	31	10,0	45	14,4	78	25,0
Poznań	89	36,1	43	17,4	34	13,7	32	13,7	48	19,7
Kraków	67	30,6	46	20,8	17	7,5	33	15,2	56	25,9
Wilno	68	34,7	35	18,0	20	10,1	29	14,7	43	22,5

Zródło: Warszawa w liczbach 1939, s. 72.

Warszawa nie wykazywała wyraźnej przewagi określonej grupy zawodowej. Pod względem odsetka zatrudnionych w przemyśle i rzemiosle ustępowała tylko Łodzi. Rozwinięty był tu handel, w tej dziedzinie jednak trochę wyższy odsetek ludności wykazywały Kraków i Lwów. Stosunkowo niski był odsetek mieszkańców Warszawy zatrudnionych w komunikacji i transporcie. Był on niższy niż w Poznaniu, Wilnie i Lwowie. Było nader charakterystyczne, iż nawet odsetek mieszkańców Warszawy zatrudnionych w służbie publicznej, mimo stołecznego charakteru miasta, był mniejszy niż w analogicznej grupie odsetek ludności Krakowa, Wilna i Lwowa. Do 1918 r. Kraków i Lwów dysponowały znacznie lepszymi warunkami rozwoju samorządu, szkolnictwa, nauki, kultury, a co za tym idzie rozwoju grup społecznych zatrudnionych w służbie publicznej lub w wolnych zawodach. Po 1918 r. Warszawa intensywnie „goniła” te miasta, nie uzyskala jednak wyraźnej przewagi względnej tzn. w stosunku do liczby mieszkańców.

⁶⁴ Tajtelbaum, op. cit., s. 92.

STRUKTURA LUDNOŚCI WARSZAWY WEDŁUG STANOWISKA SPOŁECZNEGO

Tablica 16 pozwala nam przedstawić ogólnie podział ludności Warszawy według stanowiska społecznego oraz zmiany, jakie w nim zaszły w latach 1921—1931.

Tablica 16
Struktura ludności Warszawy wg stanowiska społecznego

Stanowisko społeczne	1921		1931	
	zawodowo czynni			
	tys.	%	tys.	%
samodzielni zatrudn. obce siły robocze	16,2	3,9	17,4	3,1
samodzielni nie zatrudn. obcych sił roboczych	74,2	17,9	104,4	18,5
pomagający czł. rodzin	9,5	2,3	15,9	2,8
pracownicy umysłowi	68,1	16,5	102,3	18,1
robotnicy	192,9	46,7	296,0	52,4
osoby o nie określonym stanowisku	52,4	12,7	28,7	5,1
razem	413,3	100	564,7	100

Źródło: Pański, Warszawa w świetle spisu..., s. 14.

Analiza danych tabeli wskazuje, że najliczniejszą grupę społeczną Warszawy stanowili robotnicy. W świetle powszechnych spisów ludności liczba robotników warszawskich wzrosła w latach 1921—1931 o 98,9 tys. osób, tj. o 48%. Faktyczny wzrost był nieco mniejszy ponieważ — jak już zaznaczono — arkusze spisowe z 1921 r. wliczały ok. 11 tys. bezrobotnych i 3 tys. osób o zawodzie niewiadomym do grupy o nieokreślonym stanowisku społecznym, podczas gdy w spisie 1931 r. osoby te zaliczone były do robotników i pracowników umysłowych. Uwzględniając tę poprawkę odsetek robotników w 1921 r. należy przyjąć za ca 49,0%, a pracowników umysłowych za ca 17,5%. Bez względu na powyższe zastrzeżenia robotnicy byli klasą społeczną o największej dynamice rozwoju ilościowego. Nieco wolniej wzrastało także znaczenie grupy pracowników umysłowych w strukturze społecznej Warszawy. W latach 1921—1931 odsetek ich wzrósł z 16,5 do 18,1.

Drugą po robotnikach grupą społeczną, co do wielkości liczbowej byli samodzielni nie zatrudniający obcych sił roboczych — a więc typowe drobnomieszczaństwo. Ich udział w strukturze społecznej wzrósł w omawianym okresie z 17,9 do 18,5, a więc prawie co piąty mieszkaniec miasta w 1931 r. należał do tej grupy społecznej.

Grupy burżuazyjne, które odzwierciedla kategoria samodzielnych zatrudniających obce siły robocze, wzrosły absolutnie z 16,2 tys. w 1921 r. do 17,4 tys. w 1931 r. Udział ich w odsetkach wśród zawodowo czynnych spadł w analizowanych okresie z 3,9 do 3,1.

Powyższe dane uprawniają do twierdzenia, że Warszawa przedwojenna była miastem o dużej roli społecznej drobnomieszczaństwa. Tę rolę

drobnomieszczaństwa jeszcze bardziej uwypukla analiza stanowiska społecznego ludności Warszawy według działów pracy (por. tabl. 17).

T a b l i c a 17

Stanowisko społeczne ludności Warszawy wg głównych działów zawodowych

Rok	Na 100 osób zawodowo czynnych					razem
	samodzielných		pomaga- jących człon. rodzin	prac. umysł.	rob.	
	zatrudn. siłę naj.	nie zatrudn. siły naj.				
przemysł i rzemiosło						
1921	7,6	20,4	3,2	6,9	61,9	100,0
1931	4,0	20,6	2,7	8,0	64,7	100,0
handel i ubezpieczenia						
1921	5,9	41,2	5,6	18,1	29,2	100,0
1931	5,6	32,9	8,1	20,1	33,1	100,0
komunikacja i transport						
1921	1,2	12,5	0,6	26,3	59,4	100,0
1931	1,3	17,9	1,0	22,9	56,9	100,0
służba publiczna i wolne zawody						
1921	1,3	16,1	0,4	48,8	33,4	100,0
1931	1,7	13,4	0,5	52,5	31,9	100,0

Źródło: Statystyka Polski, t. XIV, tabl. XVII i Statystyka Polski, seria C, z. 49, tabl. 28.

W świetle powyższych danych widzimy, że stopień proletaryzacji głównych działów zawodowych był bardzo zróżnicowany. Najbardziej sproletaryzowanym działem był przemysł i rzemiosło, gdzie na 100 osób zawodowo czynnych było w 1921 r. 61,9 robotników, a w 1931 r. było ich 84,7. Znaczny odsetek najemnej ludności robotniczej zatrudniała też komunikacja, transport oraz ogrodnictwo warszawskie (55,0%).

Wśród ludności trudniącej się handlem odsetek robotników wynosił 29,2 w 1921 r. i 33,1 w 1931. W tym dziale dominowali samodzielnicy nie zatrudniający siły najemnej oraz pomagający im członkowie rodzin. Oni to stanowili absolutną większość ludności zawodowo czynnej w handlu. Nowoczesny handel kapitalistyczny, oparty na zatrudnieniu sił najemnych był w Warszawie słabo rozwinięty. Było przy tym rzeczą charakterystyczną, że odsetek samodzielnych tego typu spadł z 5,9 w 1921 r. do 5,6 w 1931 r.

W dziale służba publiczna ca 50% zawodowo czynnych stanowili pracownicy umysłowi, a 32% robotnicy. Znaczny odsetek stanowili tutaj samodzielnicy nie zatrudniający sił najemnych (wolne zawody). Odsetek ich spadł w latach 1921—1931 z 16,1 do 13,4.

Bardziej szczegółową analizę branżowej struktury klasy robotniczej Warszawy w ujęciu dynamicznym umożliwi nam statystyka przemysłowa Zarządu Miejskiego, na której oparliśmy się opracowując tablicę 18.

Tablica odzwierciedla ilość robotników w zakładach stosujących w pracy motory lub zatrudniających powyżej 5-ciu robotników. Jest to więc statystyka pokazująca zmiany w zatrudnieniu proletariatu przemysłowego, z pominięciem robotników zakładów małych lub warsztatów rzemieślniczych. Statystyka ta wskazuje, że najsilniejszymi grupami proletariatu przemysłowego Warszawy byli metalowcy, robotnicy przemysłu elektrotechnicznego, spożywczego i budowlani. Byli to więc robotnicy zakładów przetwórczych, wymagających większych kwalifikacji i doświadczenia produkcyjnego. Stan ten wiązał się z charakterem przemysłu warszawskiego, który ze względu na lokalne warunki powstał na bazie rozwiniętego rzemiosła (szczególnie zakłady mechaniczne). Główne gałęzie wielkokapitalistycznego przemysłu trzymały się z dala od Warszawy, a to ze względu na położenie geograficzne miasta (oddalenie od ośrodków energetyczno-surowcowych) i politykę zaborców, utrudniającą proces industrializacji Warszawy. Zamknięcie Warszawy przez zaborcę w granicach fortów i konsekwencja tego faktu w dwudziestolecie międzywojennym wytworzyło specyficzne oddziaływanie na przemysł kapitalistyczny renty gruntowej. Oddziaływanie to powodowało ucieczkę przemysłu na przedmieścia i tereny podmiejskie. Przykładem była lokalizacja „Ursusa”, Zakładów „Skoda”, Państwowych Zakładów Lotniczych, Zakładów „Kabel”, „Ultramaryna” itp.

W Warszawie dominowały zakłady drobne i średnie. Stąd też proletariatus wielkoprzemysłowy nie odgrywał tu takiej roli jak w innych ośrodkach przemysłowych Polski. Dane tabeli 18 wykazują, że średnio na jeden zakład przemysłowy Warszawy przypadło w latach 1921—1931 ca 32 robotników, a w latach 1933—1937 od 24 do 33. Według spisu z 1931 r. w zakładach dużych (I—III kategorii) pracowało w Warszawie 24,9 tys. robotników, w zakładach średnich (IV—VII kategorii) 32,9 tys. robotników, a w zakładach małych (VIII kategorii) 28,1 tys. robotników⁶⁵. O dominującej roli w strukturze proletariatus Warszawy robotników zakładów średnich i drobnych przekonywuje nas także statystyka Izby Rzemieślniczej w Warszawie, publikowana za lata 1932—1938⁶⁶. Ilość robotników zatrudnionych w rzemiośle warszawskim (rejestrowanym) wzrosła z 16 310 w 1932 r. do 34 948 w 1938 r. Największa koncentracja robotników występowała w grupie rzemiosł budowlanych, gdzie w 1938 r. na jednego właściciela wypadało 4,3 robotników, następnie w grupie spożywczej (3,6) i skórzanej (2,7)⁶⁷. Jeśli chodzi o branżową strukturę rzemieślniczego proletariatus Warszawy, to najliczniejsi byli krawcy, następnie metalowcy i robotnicy skórzani.

Tablica 18 ilustruje cykliczne wahania w rozwoju zatrudnienia robotników przemysłowych. Stan zatrudnienia tychże robotników znacznie wzrósł w okresie inflacji, próżniej w okresie reform stabilizacyjnych zatrudnienie spada do poziomu z 1922 r.

⁶⁵ Statystyka Polski, seria C, z. 49, tabl. 28.

⁶⁶ Zob. Sprawozdanie Izby..., za lata 1932, 1933, 1934, 1935, 1936, 1937, 1938.

⁶⁷ Sprawozdanie Izby..., za 1938 r., s. 22.

T a b l i c a 18
Podział branżowy proletariatu Warszawy w latach 1914—1937

Przemysł	1914		1919		1921		1926		1929		1933		1937	
	zakł.	rob.	zakł.	rob.	zakł.	rob.	zakł.	rob.	zakł.	rob.	zakł.	rob.	zakł.	rob.
	mineralny	41	224	3	199	31	715	48	557	94	1448	51	737	57
metalowy	179	17706	99	7910	219	7529	281	11670	382	14209	355	15820	465	23986
elektrotech- niczny	×	×	×	×	261	11272	313	14888	411	20765	118	2950	93	7639
chemiczny	23	2034	12	989	83	2748	107	3108	165	5322	177	4409	206	6732
włókienniczy	60	5835	29	2355	137	2659	179	3472	265	5724	158	4147	141	5163
papierniczy	91	3329	32	1088	66	1095	81	1372	125	2665	76	1662	175	2135
skórzany	29	2816	19	1308	57	1536	62	1602	87	1882	82	1596	89	1924
drzewny	52	1783	20	1283	130	2286	196	2182	316	4182	102	1483	124	2202
spożywczy	88	4757	80	6121	237	6318	330	7273	444	10784	270	5707	296	9444
odzieżowy	×	×	×	×	197	6337	153	3716	390	6722	432	4839	561	5997
zabawkarski i niewym.	62	2865	27	2654	21	1553	22	4296	19	6029	2	9	5	546
budowlany	×	×	×	×	44	3156	33	2134	130	8932	×	×	356	15802
poligraficzny	×	×	×	×	135	3128	158	3978	223	5540	195	4075	209	5212
	595	41349	326	23907	1618	50382	1963	60248	3051	94202	2018	47504	2677	87932

Źródło: Rocznik Statystyczny m. st. Warszawy za lata 1921/22, s. 220; 1926, s. 140; 1929, s. 68; 1933 s. 53 i Warszawa w liczbach 1939, s. 40.

W okresie ożywienia gospodarczego lat 1926—1929 liczba robotników przemysłowych Warszawy rośnie o około 50%. Lata kryzysu 1930—1933 cofnęły stan zatrudnienia do poziomu z 1920 r. Nowe ożywienie gospodarcze pozwoliło dopiero w 1938 r. osiągnąć w zatrudnieniu poziom roku 1929, roku najlepszej koniunktury. Ogólnie omówione kierunki rozwoju ilościowego przemysłowego proletariatu Warszawy wykazują, iż o dynamice przemian jego struktury decydował w znacznym stopniu przebieg kapitalistycznego cyklu koniunkturalnego.

Obok robotników, na szersze omówienie zasługująca przedziały klasowe grupa tzw. samodzielnych. Najliczniej grupa ta była reprezentowana w handlu, gdzie na 100 osób zawodowo czynnych było w 1921 — 47,1 samodzielnych, a w 1931 odsetek ten spadł do 38,5. Grupy burżuazyjne wśród samodzielnych (żyjących z handlu) nie odgrywały poważniejszej roli ilościowej. Stanowiły one niecałe 6% ogółu zawodowo czynnych w handlu. W związku z tym można stwierdzić, że drobne kupiectwo warszawskie było głównym czynnikiem kształtującym oblicze warszawskiego drobnomieszczactwa. Przekonywują o tym dane statystyki warszawskich świadectw handlowych⁶⁸, wykazujące decydującą rolę przedsiębiorstw III, IV kategorii, a więc małych sklepików prowadzonych przez właścicieli. W strukturze branżowej handlu warszawskiego dominowały sklepy z artykułami spożywczymi i kolonialnymi, sklepy odzieżowe, skórzane, w mniejszym stopniu sklepy z artykułami chemicznymi, budowlanymi i opałowymi.

Prócz kupiectwa, rzemiosło było najliczniejszą częścią składową warszawskiego drobnomieszczactwa. Według spisów 1921 i 1931 r. ponad 20% zawodowo czynnych w przemyśle stanowili rzemieślnicy pracujący bez siły najemnej.

Strukturę warszawskiego rzemiosła w latach 1932—1938 przedstawia tablica 19.

Według spisu z 1931 r., w rzemiosle zatrudnionych było w Warszawie 233 893 osób (zawodowo czynnych i biernych). Na liczbę tę składali się: samodzielni zatrudniający siłę najemną — 19 355 osób, samodzielni nie zatrudniający siły najemnej — 83 742 osób, pracownicy umysłowi — 6847 osób, robotnicy i chałupnicy — 123 949 osób.

Ogółem samodzielnych rzemieślników zawodowo czynnych zatrudniających siłę najemną było w Warszawie w 1931 r. 5775, pomagających im

⁶⁸ Liczba warszawskich świadectw handlowych wg kategorii w latach 1919—1937.

Rok	Kategorie świadectw *					Razem
	I	II	III	IV	V	
1919	1279	4320	13815	7300	103	27817
1921	1853	5922	14228	7296	1620	30910
1929	444	4937	13807	10643	638	30459
1931	365	4395	13200	11441	670	29771
1937	328	14239		17488	91	32146

* Kategoria I — hurt, kategoria II — półhurt, kategoria III — duże sklepy detaliczne, kategoria IV — drobny handel prowadzony wyłącznie przez właścicieli, V — handel rozwoźny i obnośny. (Rocznik Warszawy 1920/22 — 1932; Warszawa w liczbach, 1939).

członków rodzin 1572. Zawodowo czynnych rzemieślników nie zatrudniających siły najemnej wraz z pomagającymi im członkami rodzin było w tym czasie 38 581. Robotników-chałupników zatrudnionych w rzemiośle było 58 927. A więc prawie co trzeci robotnik Warszawy był związany z rzemiosłem. Pracowników umysłowych zatrudnionych w rzemiośle warszawskim było w r. 1931 tylko 3546⁶⁹.

T a b l i c a 19

Liczba warsztatów rzemieślniczych i zatrudnionych robotników
w latach 1932—1938

I — ilość wydanych kart rzemieślniczych, II — liczba zatrudnionych robotników

Grupa zawodowa	1932		1934		1936		1938	
	I	II	I	II	I	II	I	II
budowlana	1045	1196	1074	—	1254	6012	1457	—
drzewna	1869	1748	1909	—	2030	2345	2233	—
włókiennicza	4738	4575	5010	—	5565	10335	7191	—
metalowa	2509	2526	2590	—	2798	6979	3216	—
spożywcza	1535	2649	1725	—	2184	5084	2706	—
skórzana	3440	2072	3546	—	3879	6506	4254	—
grupy usług oso b.	1368	1544	1560	—	1832	2777	2109	—
razem	16504	16310	17414	—	19542	41038	23166	—

Zródło: Sprawozdania Izby Rzemieślniczej w Warszawie za lata 1932—1938 i Warszawa w liczbach 1939 r.

Konfrontacja danych spisu 1931 z danymi tablicy 19 wykazuje, że olbrzymia ilość zakładów rzemieślniczych nie była ujęta w statystyce Izby Rzemieślniczej. Wiele zakładów w ogóle nie wykupywało kart rzemieślniczych, prowadząc nielegalną działalność gospodarczą. Dane tablicy 19 pozwalają nam skonstatować poważny rozwój ilościowy warsztatów rzemieślniczych w latach 1932—1938 i zatrudnionych w nich robotników. Zwraca uwagę rozbudowana grupa krawiecka, metalowa, skórzana i budowlana. Szczególnie charakterystycznym zjawiskiem był poważny wzrost zatrudnienia robotników w zakładach rzemieślniczych. Wzrost sygnalizowany przez tablicę nastąpił w latach 1932—1936. Wydaje się, że źródła tego faktu tkwiły w kryzysowej pauperyzacji części rzemieślników warszawskich; w przechodzeniu mniejszych zakładów przemysłowych do typu rzemieślniczego, a wraz z tym przechodzeniu byłych robotników fabrycznych do rzemiosła w okresie kryzysu i długotrwałej depresji.

W grupie tzw. samodzielnych mieściły się także warstwy burżuazyjne. Stanowiły one w latach 1921—1931 od 3,9 do 3,1% ogółu zawodowo czynnych warszawian, wraz z zawodowo biernymi liczyły ponad 5% mieszkańców stolicy. Pomocą przy ustaleniu roli burżuazji warszawskiej w stosunkach społecznych stolicy może być statystyka świadectw prze-

⁶⁹ Zob. Wiadomości Statystyczne 1935, z. 19, 20 i 21. Sprawozdanie Izby..., za 1934 r., s. 86—93.

mysłowych⁷⁰ i handlowych (por. przypis 68 i 70), która wykazuje, że okres inflacji oraz ożywienia gospodarczego lat 1921—1929 był okresem rozwoju kapitalistycznych przedsiębiorstw przemysłowych. Mimo to, nad procesami kapitalistycznej koncentracji, znajdującej wyraz w rozwoju dużych przedsiębiorstw brały górę procesy dekoncentracji, które ze szczególną siłą występowały w latach kryzysu 1924—1926 oraz kryzysu i długotrwałej depresji lat 1930—1935. Objawem dekoncentracji był wzrost ilościowy małych zakładów przemysłowych (półrzemieślniczych) i handlowych. Fakt ten świadczył o małej prężności kapitalizmu, o słabym tempie rozwoju kapitalistycznej industrializacji Warszawy, poważnie zahamowanej przez wielki kryzys lat trzydziestych.

Jeśli chodzi o branżowy przekrój warszawskiej burżuazji, to na podstawie spisu z 1931 r. możemy skonstatować, że w przemyśle na 9124 osób zawodowo czynnych samodzielnych zatrudniających najemną siłę roboczą 3528 osób zatrudniało 5 i więcej robotników. W tej liczbie 655 osób reprezentowało przemysł metalowy i maszynowy, 600 przemysł odzieżowy, 389 przemysł budowlany, 308 przemysł drzewny, 259 przemysł włókienniczy. W handlu warszawskim 5962 osoby zawodowo czynne samodzielnie zatrudniały siłę najemną, w komunikacji i transporcie osób takich było tylko 4719⁷¹.

Podział zawodowy i klasowy ludności Warszawy wywierał swoje piętno na strukturę pracowników umysłowych. Większość z nich nie była zatrudniona w działach produkcyjnych (przemysł, handel, transport), ale znajdowała pracę w służbie publicznej. Fakt ten ciążył na mentalności przeciętnego inteligenta Warszawy, który posiadając nieraz błyskotliwą wiedzę humanistyczną daleki był od zrozumienia zasad nowoczesnej gospodarki i techniki. W przemyśle i rzemiośle w 1931 r. na 100 zawodowo czynnych pracowników umysłowych było zatrudnionych tylko 8, w handlu 20, w komunikacji, transporcie 22,9⁷², w służbie publicznej natomiast 52,5. W liczbach absolutnych sytuacja przedstawiała się następująco: na 101 984 najemnych pracowników umysłowych — 18 411 zatrudniał przemysł i to głównie zakłady duże i średnie (I—III kategorii), 21 361 handel i ubezpieczenia, 9329 transport i komunikacja, 21 383 służba publiczna, 15 031 szkolnictwo, oświata i kultura oraz 6090 służba zdrowia⁷³.

⁷⁰ Liczba świadectw przemysłowych wydanych w latach 1919—1937 według kategorii przedsiębiorstw:

Rok	Kategorie								Razem
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	
1919	8	12	16	147	319	409	1844	5182	7937
1921	18	17	59	302	489	587	2147	6708	10327
1925	8	12	38	293	436	574	1994	16231	19586
1929	12	12	55	369	591	561	2005	13453	17058
1931	11	7	43	298	566	526	1569	8982	12007
1937	11	10	31	224	517	512	1756	15281	18342

(Roczniki Warszawy za lata 1919—1932; Warszawa w liczbach 1939, s. 40).

⁷¹ Statystyka Polski, seria C, z. 49, tabl. 28, s. 46—90.

⁷² Jest to odsetek zawyżony, ponieważ m. in. wszystkich maszynistów kolejowych zaliczono w spisie do pracowników umysłowych.

⁷³ Statystyka Polski, seria C, z. 49, tabl. 28, s. 90—100.

Przejdźmy teraz do przedstawienia wyznaniowego aspektu stosunków klasowych Warszawy, który ilustruje tablica 20.

T a b l i c a 20

Grupy społeczne w Warszawie wg wyznania
(czynni i bierni zawodowo) w odsetkach

Grupy społeczne	Cała ludność	Wyznanie	
		chrześc. i nie podane	możeszowe
ludność w tys.	1171,9	819,2	352,7
wszystkie grupy społeczne	100,0	100,0	100,0
samodzielni (z chałupnikami)	29,4	17,1	55,0
więksi przedsiębiorcy	3,8	2,6	6,5
wolne zawody	1,1	0,7	2,0
drobnomieszczactwo	24,5	13,8	49,5
pracownicy umysłowi	16,0	18,3	10,7
robotnicy	48,7	58,0	27,2
nieokreślone	5,9	6,6	4,7

Zródło: Tajtelbaum, op. cit., s. 76.

Należy wyjaśnić, że jako „więksi przedsiębiorcy” w powyższej tabeli zostali potraktowani samodzielni w przemyśle zatrudniającym powyżej 5 osób najemnych, właściciele domów czynszowych, rolnicy zatrudniający siłę najemną, właściciele większych zakładów handlowych oraz wszyscy pozostali, zatrudniający siłę najemną. Drobnomieszczactwo obejmuje wszystkich pozostałych — samodzielnych.

Dane tablicy wskazują, że więksi przedsiębiorcy byli stosunkowo liczniej reprezentowani wśród ludności żydowskiej niż wśród ludności chrześcijańskiej. Burżuazja żydowska w Warszawie była to przede wszystkim burżuazja handlowa, a następnie dopiero przemysłowa i kamienicznikarska. Spośród 9,0 tys. tzw. większych przedsiębiorców żydowskich było 4,7 tys. właścicieli dużych zakładów handlowych, 2,0 tys. przemysłowców i 1,8 tys. właścicieli domów czynszowych⁷⁴. Wśród burżuazji wyznania chrześcijańskiego większą rolę odgrywali przemysłowcy. Gdy ogólną ilość zawodowo czynnych większych przedsiębiorców przyjmujemy w poszczególnych działach zawodowych za 100, to odsetek przedsiębiorców wyznania chrześcijańskiego wynosił w przemyśle 55,6, w handlu 29,3, w kamienicznikarstwie 60,8, w rolnictwie 87,1 oraz w komunikacji i transporcie 71,6. Więksi przedsiębiorcy wyznania chrześcijańskiego stanowili 52,5% osób zawodowo czynnych w tej grupie społecznej⁷⁵.

Ludność żydowska odgrywała poważną rolę w wolnych zawodach, stanowiąc 40% wszystkich mieszkańców Warszawy zaliczonych przez spis do tej grupy społecznej.

⁷⁴ Statystyka Polski, seria C, z. 49, tabl. 28.

⁷⁵ Ibidem.

Drobnomieszczaństwo warszawskie w znacznym odsetku (54,2) było pochodzenia żydowskiego. Świadczą o tym następujące dane: wśród rzemieślników samodzielnych 55,3% stanowili Żydzi, wśród drobnych sklepikarzy — 69,9%, a wśród rzemieślników-chałupników — 61,2%. Na 100 zawodowo czynnych Żydów w grupie „drobnomieszczaństwo” 30,1% żyło z handlu, a 69,4% z rzemiosła. Natomiast w grupie wyznania chrześcijańskiego 11,0% żyło z handlu, a 84,4% z rzemiosła⁷⁶.

Wśród wszystkich pracowników umysłowych Warszawy Żydzi stanowili 10,7%. Nacjonalistyczna polityka zatrudnienia pracowników umysłowych w istotny sposób wpłynęła na strukturę branżową pracowników umysłowych żydowskich. I tak, o ile 27,7% ogółu chrześcijańskich pracowników umysłowych było zatrudnionych w administracji publicznej, to odsetek ten dla żydowskich pracowników umysłowych wynosił tylko 1,4%. Na uwagę zasługuje fakt większej produktywizacji żydowskich pracowników umysłowych. Na 100 zawodowo czynnych tej grupy, w przemyśle i handlu pracowało 57,8, a spośród pracowników umysłowych wyznania chrześcijańskiego 39,6⁷⁷.

Szczególną uwagę pragniemy zwrócić na wyznaniową strukturę proletariatu warszawskiego — zagadnienie szczególnie ważne dla badaczy historii ruchu robotniczego Warszawy. Przyczynkiem do wspomnianej analizy jest tablica 21.

Struktura narodowościowo-wyznaniowa robotników Warszawy posiadała szereg specyficznych cech. Procent robotników (zawodowo czynnych) wśród ludności żydowskiej był w Warszawie znacznie mniejszy od tegoż procentu wśród ludności chrześcijańskiej. Wśród Żydów wynosił on 32,7, wśród chrześcijan 57,1. Poza tym struktura wewnętrzna tych dwóch grup narodowościowo-wyznaniowych wykazywała poważne różnice. Wśród robotników zakładów I—III kategorii odsetek Żydów wynosił zaledwie 14, w zakładach IV—VII kategorii 14,0, a w zakładach VIII kategorii (zakłady rzemieślnicze) 55,0. Widzimy więc, że proletariat żydowski Warszawy był to przede wszystkim proletariat małych zakładów przemysłowych lub zakładów rzemieślniczych oraz przedsiębiorstw handlowych. W przemyśle, rzemiośle, handlu i transporcie pracowało 85,9% ogółu proletariuszy żydowskich Warszawy, podczas gdy procent dla proletariatu wyznania chrześcijańskiego w tej grupie wynosił 52,6⁷⁸.

W strukturze przemysłowego proletariatu żydowskiego Warszawy 50,1% stanowili odzieżowcy, 11,6% zatrudnieni w przemyśle spożywczym i 8,6% włókniarze. Inna była branżowa struktura przemysłowego proletariatu nieżydowskiego. Tutaj na czoło wysuwali się metalowcy (25,2%), następnie odzieżowcy (22,8%), robotnicy przemysłu spożywczego (10,9%) i budowlani (9,9%)⁷⁹.

Na uwagę zasługuje niski udział proletariatu żydowskiego w takich działach zawodowych jak: służba publiczna, szkolnictwo, służba zdrowia, komunikacja i transport. Fakt ten był wyrazem sygnalizowanej już nacjonalistycznej polityki „regulacji narodowościowej” prowadzonej przez liczne agendy władz państwowych i samorządowych.

⁷⁶ Statystyka Polski, loc. cit.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Tajtelbaum, op. cit., s. 85.

⁷⁹ Żydzi w Polsce Odrodzonej, cz. II, Warszawa 1934, s. 575.

T a b l i c a 21

Robotnicy Warszawy wg wyznania i grup zawodowych 1931 r.

Grupy zawodowe	Czynni i bierni w tys.		Czynni w tys.		Odsetki		Liczba Żydów na 100 zaw. czynnych w danych grupach
	chrz.	moż.	chrz.	moż.	chrz.	moż.	
robotnicy ogółem	474,0	96,1	236,0	49,5	57,1	32,7	17,3
rob. bliżej nieokr.	41,4	6,6	21,2	3,3	5,1	2,2	13,6
przemysł i rzemiosło	189,2	55,8	85,4	27,9	20,7	18,4	24,6
przemysł odzieżowy	17,5	19,9	11,5	12,0	2,8	7,9	50,9
handel towar. wraz z pośrednictwem	15,8	18,0	8,8	9,0	2,1	5,9	50,6
restauracje, hotele, pensjonaty	12,0	1,5	7,2	0,7	1,7	0,5	8,8
banki, prywatne zakł. ubezp.	3,9	0,2	1,5	0,1	0,4	0,0	4,7
poczta, koleje, tram., autobusy	49,6	0,1	14,7	0,0	3,6	0,0	0,3
inna komun. i trans.	12,4	3,3	5,0	1,0	1,2	0,7	17,3
admin. publiczna	25,4	0,1	8,4	0,0	2,0	0,2	0,3
szkolnictwo, oświata, kultura	9,4	0,9	4,4	0,5	1,1	0,3	9,7
lecznictwo (wraz z aptekami)	5,3	0,5	3,0	0,3	0,7	0,2	8,7
fryzjerstwo i kosm.	3,3	1,0	2,1	1,1	0,5	0,7	34,4
pralnie	2,4	0,1	1,7	0,1	0,4	0,0	4,1
dozorcy domowi	23,2	0,0	8,1	0,0	2,0	0,0	0,0
służba domowa	55,4	4,9	53,3	4,5	12,4	3,0	7,8
rolnictwo	3,2	0,3	1,7	0,1	0,4	0,1	5,4
nie wydzielone grupy zawodowe	8,9	1,9	4,1	0,7	1,0	0,4	13,8
zawód niewiadomy	13,2	0,3	5,4	0,2	1,3	0,1	2,8

Źródło: Statystyka Polski, seria C. z 49, tabl. 29; T a j e l b a u m, op. cit., s. 74—75.

Specyfikę struktury społecznej ludności żydowskiej Warszawy trudno wytłumaczyć tylko polityką nacjonalistyczną władz państwowych czy samorządowych. Historycznie ukształtowana koncentracja Żydów w handlu, a następnie w rzemiośle i przemysłach konsumpcyjnych (odzieżowy, skórzany) wynikała także z warunków gospodarczych rozwoju Warszawy. W okresie kapitalistycznych przekształceń struktury społecznej wzrósł odsetek Żydów zatrudnionych w rzemiośle i przemyśle. Jednak proces przegrupowań wewnętrznych był tutaj znacznie wolniejszy od przegrupowań struktury pozostałej ludności. Najbardziej dynamiczny przemysł surowcowy oraz przemysł środków produkcji na nim oparty wchłaniał przede wszystkim spauperyzowane masy chłopskie. Spauperyzowany rzemieślnik żydowski lub członek biednej rodziny kupieckiej — psychicznie należący podobnie zresztą jak chłop-robotnik do warstw średnich, szukał pracy zarobkowej, która by pozostawiła mu iluzję przynależności do tych warstw, które wobec obcości religijno-obyczajowej środowiska wielkoprzemysłowego jak najmniej wyrwałyby go z tradycyjnego życia żydowskiego. Słabość tempa rozwoju przemysłu polskiego w porównaniu do innych krajów europejskich była jeszcze dodatkowym czynnikiem, który rodził wielki napływ żydowskiego proletariatu do

warsztatów rzemieślniczych, do chałupnictwa i drobnych przedsiębiorstw przemysłowych, gdzie patriarchalne stosunki między żydowskimi pracodawcami i robotnikami dawały poczucie „swojskości”, kosztem znacznie gorszych warunków pracy i płacy. W dwudziestoleciu międzywojennym rola czynników obyczajowo-religijnych zmniejszyła się na skutek rozwoju w żydowskich masach robotniczych i rzemieślniczo-chałupniczych ideologii socjalistycznej i komunistycznej oraz rozwoju procesu laicyzacji życia społecznego.

Handel, rzemiosło i drobny przemysł żydowski wobec ogólnego marazmu gospodarczego ulegały stałemu rozdrabnianiu, a co za tym idzie, procesowi pauperyzacji. Stąd też znaczny odsetek wśród Żydów polskich stanowiły osoby biernie zawodowo.

Po opisie wyznaniowego aspektu stosunków klasowych Warszawy przechodzimy do klasowego oblicza poszczególnych rejonów Warszawy — ściślej rozmieszczenia przestrzennego ludności według stanowiska społecznego. Z braku miejsca problem ujmemy statystycznie, tj. według spisu 1931 r., pomijając przemiany, jakie zaszły w czasie 1921—1931. Pomocą w analizie będzie tablica 22.

Warszawskie *city* okresu międzywojennego tzn. siedziba reprezentacyjnych zakładów handlowych, składów, biur, koncentrowało się w okolicach placu Teatralnego, Krakowskiego Przedmieścia, placu Małachowskiego i Marszałkowskiej od Saskiego Ogrodu do Dworca Głównego. Wokół stołecznego *city*, z którego ludność ubywała, rozpościerał się pas największego zaludnienia sięgającego 500 osób na 1 ha. Wspomniane *city* stanowiło „serce” śródmieścia obejmującego następujące rejony: Krakowskie Przedmieście, Ratuszowy, Ordynackie, Solec i Ujazdowski. O obliczu społecznym tych rejonów decydował znaczny odsetek samodzielnych zatrudniających siłę roboczą. W rejonie Ratuszowym był on największy w Warszawie, wynosząc 12,5% ogółu ludności rejonu. Odsetek ten był także znaczny w rejonie Ordynackie i Solec. Poza tym ton ludności śródmieścia i sąsiadującym z nim rejonom nadawała inteligencja warszawska. W rejonie Koszyki 38,1% ludności stanowili pracownicy umysłowi, w rejonie Ordynackie 30,6%, a na Solcu 31,2%. Cytowane odsetki pracowników umysłowych były znacznie wyższe od takowych w pozostałych rejonach Warszawy.

Ludność proletariacka żyjąc w starych czynszowych „piwnicach”, położonych z dala od reprezentacyjnych ulic śródmieścia lub rozpadających się budach drewnianych Powiśla, stanowiła we wszystkich ze wspomnianych rejonów większość mieszkańców. Większość ta szczególnie silnie zarysowała się na Mariensztacie, Powiślu, Wybrzeżu Kościuszkowskim oraz na peryferiach rejonu Ujazdowskiego — w okolicach Portu Czerniaków. O proletariackości wspomnianych rejonów obok spisów powszechnych mówią: szczątki zabudowań ocalałych po wojnie, statystyka mieszkaniowa, oświatowa oraz wspomnienia warszawiaków. Wśród nich pragniemy zwrócić uwagę na wspomnienia Antoniego Słonimskiego pisałego o nędzy Powiśla⁸⁰ oraz reportaż Zbigniewa Uniłowskiego o przedstawiającego życie proletariackiej ulicy na Powiślu — ulicy Leszczyńskiej⁸¹.

⁸⁰ Zob. A. Słonimski, *Wspomnienia Warszawskie*, Warszawa 1957, s. 51—54.

⁸¹ Zb. Uniłowski, *Blaski i nędzy. Jesteśmy w Warszawie*, Warszawa 1938, s. 49.

T a b l i c a 22

Stanowisko społeczne ludności Warszawy w 1931 r.
Ludność czynna i bierna zawodowo w poszczególnych okręgach Warszawy

Okręg	Sam. nie zatr. sily rob.		Sam. zatrudn. sily rob.		Pracownicy umysłowi		Robotnicy		Terminatorzy		Chalupnicy	
	osób	%	osób	%	osób	%	osób	%	osób	%	osób	%
Krak. Przedm.	6791	17,2	1913	1,9	9361	24,0	20006	51,3	139	0,4	687	1,8
Stare Miasto	12938	27,1	2230	4,7	6101	12,3	23852	50,1	262	0,5	2278	4,8
Leszno	25911	29,0	5841	6,5	10980	12,3	42122	47,2	483	0,5	3980	4,5
Muranów	24876	41,5	6166	10,3	5036	8,4	19628	32,7	217	0,4	3987	6,7
Powązki	33162	37,9	3111	3,6	4939	5,6	40327	46,1	490	0,6	5390	6,2
Towarowy	15969	23,4	2349	3,5	9561	14,0	38714	56,8	321	0,5	1244	1,8
Mirowski	25506	27,2	5402	5,7	13278	14,2	46950	50,0	477	0,5	2269	2,4
Grzybowski	20733	30,4	5663	8,3	14174	20,8	25426	37,3	298	0,4	1421	2,8
Ujazdowski	5946	16,4	1536	4,2	9282	25,6	19051	52,4	124	1,4	363	1,0
Ordynackie	7035	16,1	3877	8,8	13422	30,6	18883	43,1	144	0,3	469	1,1
Koszyki	3384	15,3	3689	6,0	23309	38,0	24561	40,0	138	0,2	314	0,5
Ratuszowy	6443	23,6	3411	12,5	6952	25,4	10091	36,9	75	0,3	345	1,3
Solec	9577	17,7	4253	7,8	16957	31,2	22822	42,1	178	0,3	504	0,1
Praga Pn.	9989	18,7	1547	2,9	9532	17,8	31057	58,2	240	0,4	1047	2,0
Praga Pd.	11107	22,3	1434	2,9	5508	11,1	30514	61,5	244	0,5	826	1,7
Mokotów	5814	16,5	1467	4,1	6449	18,3	21173	60,0	123	0,3	270	0,8
Grochów	2372	14,7	346	2,1	2979	18,4	10189	62,9	72	0,4	241	1,5
Góledzinów	1394	18,4	109	1,5	723	9,6	5117	67,6	44	0,6	176	2,3
Koło	1365	13,7	146	1,5	414	4,2	7865	79,0	37	0,4	120	1,2
Sielece	3178	19,3	370	2,2	1541	9,3	11131	67,4	46	0,3	248	1,5
Czerniaków	1863	24,2	265	3,5	528	6,9	4896	63,6	39	0,5	98	1,3
Wola	3877	13,7	526	1,9	2151	7,6	21400	75,6	124	0,4	216	0,3
Ochoła	4596	17,3	439	1,7	2286	8,6	18850	71,2	103	0,4	200	0,8
Targówek	3044	14,6	264	1,3	1436	6,9	15628	75,4	89	0,4	296	1,4
Bródno	1900	14,0	339	2,5	1398	10,3	9779	71,8	59	0,4	140	1,0
Marymont	5578	14,5	508	1,2	9422	23,6	23676	59,3	81	0,2	682	1,7
	200369	23,6	57251	5,2	207724	18,9	543808	49,3	4672	0,4	28311	2,6

Źródło: Suplement do Rocznika Statystycznego Warszawy z 1935 r., s. 16—19.

Oblicze klasowo-społeczne śródmieścia pokazuje bogaty materiał ikonograficzny, m. in. Kronika Polskiej Agencji Filmowej „O urokach Warszawy”⁸² oraz albumy Schmidta⁸³, Mariana Fuksa⁸⁴, Jana Bułhaka⁸⁵ i Tadeusza Przytkowskiego⁸⁶. Albumy te kładąc nacisk na oblicze architektoniczne Warszawy, szczególnie bogato eksponują atmosferę ulic przyległego do śródmieścia Starego Miasta. Ten rejon Warszawy składał się z trzech obwodów: obwodu Świętojerskiego, Nowego Miasta i właściwej Starówki. W obwodzie Świętojerskim, w którym 68,2% ludności stanowiła ludność żydowska o strukturze klasowej decydowali tzw. samodzielni (rzemieślnicy i kupcy), którzy stanowili 43% ludności tego rejonu. W obwodzie tym 7,1% mieszkańców stanowiły grupy burżuazyjne, zatrudniające siłę najemną. Obwód ten odznaczał się przede wszystkim dużym skupiskiem chałupnictwa. Odsetek chałupników był tutaj największy ze wszystkich obwodów Warszawy (6,3). Robotnicy stanowili 40% ludności tego obwodu, a pracownicy umysłowi 10%. W pozostałych obwodach Starego Miasta odsetek robotników i pracowników umysłowych był znacznie większy.

Obwody: Świętojerski, Starego Miasta, Muranowa, Nalewki, Powązki (szczególnie ulice: Gliniana, Dzika, Parysowska), Leszno (poza obwodem Opola), rejon Grzybowski, ulica Twarda, rejon Towarowy oraz obwód Mirowski oto żydowska dzielnica przedwojennej Warszawy. W dzielnicy tej, po której zostały tylko ruiny getta, panowały stosunki społeczne specyficzne dla Żydów warszawskich. Dominowało tutaj rzemiosło, drobny handel oraz rzemieślniczy proletariatus. Obok ogólnych cech wspólnych, każdy z wspomnianych rejonów dzielnicy żydowskiej miał swoje klasowo-społeczne osobliwości. Nalewki Zachodnie i Wschodnie miały największy odsetek ludności burżuazyjnej, sąsiadującej z morzem drobnych zakładów rzemieślniczo-handlowych.

Na Powązkach około połowę ludności rejonu stanowił proletariatus. Ponadto znaczny odsetek ludności stanowili tutaj chałupnicy. Atmosferę dzielnicy żydowskiej Warszawy oddają liczne wspomnienia⁸⁷ i przytoczony materiał ikonograficzny. Wydaje się, że najlepiej tę atmosferę oddał w swym reportażu Aleksander Janowski, który pisał m. in.: „Jak gdyby dla kontrastu, do tego cmentarnego zakątka (cmentarz powązkowski) przylega dzielnica najbardziej kipiąca życiem ze wszystkich dzielnic Warszawy, to dzielnica drobnego handlu i domowego przemysłu niezliczonych rodzin żydowskich. Oto ulice: Dzielna, Pawia, Gęsia, Franciszkańska, Miła, Muranowska, Świętojerska, Nalewki, plac Muranowski. Jakiż tu ruch, jaki potężny pęd życia, a jakie kontrasty zażywnych, rumianych pryncypałów i zielonobladych chudych ich subiektów. Każda

⁸² Zbiory ikonograficzne Muzeum Historycznego m. st. Warszawy, Kronika „Polski Film” z 1933 r.

⁸³ Ibidem, Album Warszawy lat 1921—1934.

⁸⁴ Album Warszawy. Zdjęcia M. Fuksa, Warszawa 1927, k. nlb. 16.

⁸⁵ Polska w krajobrazie i zabytkach pod red. W. Dzwonkowskiego, t. 1, Warszawa 1929, z. 1. Warszawa w zdjęciach Jana Bułhaka, s. 15, tabl. 48.

⁸⁶ Piękno Warszawy. Przedm. S. Starzyńskiego. Fot. T. Przytkowski, cz. 1—5, Warszawa 1935—1938.

⁸⁷ Zob. B. Singer (Regnis) *Moje Nalewki*, Warszawa 1959.

kamieniczka oblepiona szyldami, każde podwórze otaczają czteropiętrowe oficyny, a w ich wnętrzu wre praca... Obok wielkich firm o milionowych obrotach tułają się jakieś nędzne sklepiki, a po chodnikach, w bramach i podwórzach natrętnie narzuca się ubogi handel koszykowy, gdzie cały kapitał zakładowy wynosi pięć czy siedem złotych”⁸⁸.

Zachodnia Warszawa, tzn. rejon Koła, Woli i Ochoty, stanowiła największe centrum proletariatu stolicy. Odsetek robotników wynosił 79,0% ludności Koła, 75,6% ludności Woli i 71,2% ludności Ochoty. Niski był tutaj odsetek pracowników umysłowych oraz samodzielnych, szczególnie zatrudniających siłę najemną. Wspomniane rejony proletariackie w świetle danych spisu 1931 posiadały znamienne cechy. Były to rejony największej nędzy mieszkaniowej, pozbawione elementarnych urządzeń komunalno-sanitarnych. I tak na Kole 75,5% ludności żyło w mieszkaniach jednoizbowych. Tutaj przeciętnie na jedno mieszkanie wypadało 4,6 osoby⁸⁹. Na Woli i Ochocie zagęszczenie na jedną izbę było podobne, a 68% ludności żyło w mieszkaniach jednoizbowych⁹⁰. Rejony proletariackie miały największy odsetek analfabetów wynoszący ca 18% osób w wieku 10 lat i wyżej, podczas gdy dla całej Warszawy odsetek ten wynosił 10%⁹¹. Koło, Wola i Ochota to także rejony największego bezrobocia. W świetle spisu 1931 r. na Kole 33,9% osób zawodowo czynnych było bez pracy, na Woli 26,0%, a na Ochocie 27,1%. Warunki bytowania we wspomnianych dzielnicach były przedmiotem licznych studiów, spośród których wyróżniają się prace Ludwika Landaua⁹², Anny Miłkowskiej⁹³ oraz Franciszka Piltza⁹⁴. Warunki te inspirowały twórczość artystyczną polskich literatów, głównie zgrupowanych w zespole „Przedmieście”.

Podobną strukturę klasowo-społeczną do zachodnich rejonów Warszawy posiadały: Bródno, Targówek, Gołędzinów, Praga Północ i Południe oraz Grochów (poza obwodem Saskiej Kępy). Rejony Pragi Południe i Północ miały poza tym znaczne odsetki ludności samodzielnej (drobnomieszczczeństwa). Gołędzinów natomiast miał swoje skupisko chałupników, obejmujące 2,3% ludności tego rejonu. Dzielnicą praską w przeciwieństwie do Zachodniej Warszawy miała mniejszy odsetek analfabetów. Poza Targówkiem i Bródnem odsetek bezrobotnych był tutaj także mniejszy. Sytuacja mieszkaniowa proletariatu prawobrzeżnej Warszawy była lepsza w porównaniu do sytuacji w rejonach zachodnich. Twierdzenie to nie odnosi się do Targówka oraz przyłączonego w 1938 r. do Warszawy Bródna — Annopola.

W południowej Warszawie rejonami proletariackimi były Sielce i Czerniaków oraz Ksawerów i ulica Rakowiecka — obwody wchodzące w skład Mokotowa. W latach trzydziestych ludność proletariacka Moko-

⁸⁸ Jesteśmy w Warszawie, Warszawa 1938.

⁸⁹ Rocznik Statystyki Warszawy 1935, Suplement, s. 30.

⁹⁰ Ibidem, s. 22.

⁹¹ Ibidem, s. 21.

⁹² L. Landau, Bezrobocie i stopa życiowa ludności dzielnic robotniczych Warszawy, Warszawa 1936.

⁹³ Miłkowska, op. cit.

⁹⁴ F. Piltz, Dochody mieszkańców Warszawy, Warszawa 1929.

towa malała, gdyż rejon ten był terenem intensywnego budownictwa mieszkaniowego pracowników umysłowych.

W północnej Warszawie proletariat dominował na Marymoncie, Biełanach, Izabelinie i Skalszczyźnie. Żoliborz natomiast (szczególnie okolicę placu Wilsona) posiadał wysoki odsetek pracowników umysłowych (56,4) nie notowany w żadnym z innych obwodów warszawskich.

Na zakończenie artykułu porównamy strukturę klasową Warszawy z analogiczną strukturą innych większych miast ówczesnej Polski, przyjmując za podstawę analizy dane spisu 1931 ilustrowane tablicą 23.

T a b l i c a 23

Ludność wg stanowiska społecznego w największych miastach II Rzeczypospolitej

Miasta	razem	Na 100 osób czynnych i biernych zawodowo				
		samodzielných		prac. umysł.	rob. (z chałup.)	nie określ.
		zatrudn. się najemną	nie zatrudn. siły najemnej			
Warszawa	100	4,9	22,1	16,0	51,1	5,9
Łódź	100	4,4	19,8	9,2	63,7	2,9
Lwów	100	5,6	17,9	17,4	45,0	14,1
Kraków	100	6,9	15,6	18,5	44,9	14,1
Poznań	100	4,9	12,8	19,8	52,8	9,7
Wilno	100	4,1	25,9	15,4	44,0	10,9

Zródło: Pański, Główne miasta Polski, s. 47.

Statystyka ta wskazuje, że obok Wilna Warszawa była jednym z najbardziej drobnomieszczańskich dużych miast Polski. Ten moment był istotną cechą jej struktury społecznej. Grupy burżuazyjne stanowiły większy odsetek ludności w Krakowie i Lwowie niż w Warszawie. Mimo swej stołeczności, Warszawa ustępowała miejsca w zakresie odsetka pracowników umysłowych takim miastom jak: Poznań, Kraków i Lwów. Podobnie większy odsetek ludności proletariackiej wykazywała Łódź, gdzie na szczególną uwagę zasługuje bardzo wysoki odsetek ludności robotniczej (63,7). Ta struktura klasowa Warszawy, nie dająca wyraźnej przewagi żadnej z klas społecznych miała swoje konsekwencje polityczne. Duży odsetek drobnomieszczaństwa i pracowników umysłowych, żyjących w większości z budżetu państwa oraz nikły odsetek proletariatu wielkoprzemysłowego, a stosunkowo znaczny odsetek uprzywilejowanych grup proletariackich (metalowcy fabryk państwowych, samorządowcy, kolejarzy), oto czynniki, które bardzo utrudniały rewolucyjnej Warszawie osłabić pozycję polityczną zmieniających się reżimów. Poza tym taka struktura klasowa pozwoliła Warszawie stosunkowo łagodniej w porównaniu do Łodzi, Górnego Śląska i Zagłębia, przeżyć wielki kryzys, co także nie pozostawało bez wpływu na przebieg konfliktów politycznych lat trzydziestych. Czynnikiem natomiast wpływającym na rewolucjonizowanie ruchu robotniczego był znaczny odsetek proletariuszy żydowskich, sproletaryzowanych żydowskich rzemieślników i chałupników. Wspomniane

grupy stykające się z nacjonalizmem polityki rządowej oraz nacjonalizmem polskiej burżuazji i warstw średnich były szczególnie podatne na oddziaływanie rewolucyjnej ideologii.

Wydaje się, że opisana w zarysie struktura zawodowo-społeczna ludności w specyficznych warunkach stołeczności miasta dających mieszkańcom Warszawy pewne uprzywilejowanie, wywarła swój wpływ na mentalność przeciętnego mieszkańca Warszawy, na folklor ulicy warszawskiej oraz na typ warszawskiej obyczajowości miejskiej. Problem ten wymaga gruntownych studiów z dziedziny socjologii, psychologii społecznej, etnografii, językoznawstwa i historii. Inspiracją podjęcia tego zagadnienia są opinie o mieszkańcach Warszawy, zawarte w bogatej literaturze pamiętnikarskiej dwudziestolecia. Niektóre z nich uwypuklają takie cechy ujemne jak: powierzchowność, połowiczność⁹⁵. Cechy te rozdziła wielka dynamika życia stolicy z jednej strony oraz przewaga warstw drobnomieszczańskich i inteligencji „nieprodukcyjnej” z drugiej. Drobnny handel, rzemiosło, chałupnictwo i przewaga drobnego przemysłu nad zakładami wielkoprzemysłowymi czyniły z Warszawy prowincję Europy, mimo nazwy „Paryża Północy”. Typ inteligencji warszawskiej (myślimy o pokoleniu „niepodległościowców”, które wypełniało biura, urzędy, dyrekcje fabryk i instytucji) mocniej był związany z buńczucznym zaściankiem szlacheckim niż z realizmem kapitalistycznej kalkulacji finansowej.

W związku z powyższymi uwagami chciałbym przypomnieć opinię pisarza — Ferdynanda Goetla o mieszkańcach Warszawy, zawierającą interesujące spostrzeżenia, mimo że autor w poglądach politycznych reprezentował skrajnie reakcyjny kierunek. W artykule „Pierwszy rzut oka na Warszawę” pisał on m. in.: „Ludność jej jest rzutka, obdarzona potężnym nerwem życia, w razie potrzeby wielkoduszna, pomimo obyczajów, nawyków i sposobów życia, zalatującego prowincją, a nawet zaściankiem. Rozwój jej zawsze pełen poletu, może nawet i nie dość opanowanego, ma w sobie żywotność nowoczesnego rozwoju miasta”⁹⁶.

Struktura społeczna określała folklor poszczególnych dzielnic Warszawy. Drobnny handel, rzemiosło i chałupnictwo, hałaśliwie ożywiały ulice Nalewek, Leszna, Starówki, Kercelaka, Mirowa, czyniąc z targów warszawskich typ targów wschodniej i południowej Europy⁹⁷. Inteligencja nadawała ton ulicom Śródmieścia, Żoliborza i Mokotowa. Proletariat wypełniał ulice Pragi, Czerniakowa, Ochoty, Woli, Koła, Powązek i Marymontu. On ze swoją charakterystyczną gwarą w niedziele zaludniał Bielany, Park Paderewskiego i liczne miejsca postojów karuzel i cyrków. Lumpenproletariat nadawał ton części Powiśla, Czerniakowa, Annapola i Grochowa. On tworzył własną leksykę i bogactwo własnej specyficznej frazeologii językowej podpatrzonej przez Tuwima lub stylizowanej przez Wiecheckiego czy Nordena. Struktura społeczna wywierała swoje piętno na oblicze architektoniczne i rozwój urbanistyczny miasta. Inny był typ budownictwa biedoty Powiśla czy Annapola (budy

⁹⁵ Zob. W. Witos, Pamiętnik „Rok 1920”, s. 102. Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego.

⁹⁶ Jesteśmy w Warszawie, s. 31.

⁹⁷ Zob. J. Iwaszkiewicz o Warszawie. Wiadomości Literackie nr 52/53 (791)2 z 25.XII.1938.

drewniane), inny typ kolonii robotniczych na Targówku, Bródnie, Kole, inny urzędniczych kolonii Żoliborza i Mokotowa, również inny był typ budownictwa mieszkaniowego burżuazji i wolnych zawodów, intensywnie zaludniających Aleję Przyjaciół w ogrodzie Sobańskich, Frascati, Jaworzyńską, Saską Kępe, Aleję Niepodległości i 3 Maja (nowoczesne wille, bloki)⁹⁸.

Struktura społeczno-zawodowa wywierała istotny wpływ na tok życia politycznego stolicy. Interesujące byłoby w związku z tym przeprowadzenie badań nad związkiem struktury społeczno-zawodowej elektoratu warszawskiego (osób mających prawa wyborcze) z wpływami poszczególnych partii politycznych. Dotychczasowe badania nad wynikami wyborów warszawskich wskazują, że głosy lewicy (KPP, PPS) najliczniej były reprezentowane na Woli, w proletariackich obwodach dzielnicy żydowskiej Marymoncie, na Targówku, Gołędzinowie, Pelcowiznie i Czerniakowie. W rejonach urzędniczo-burżuazyjnych: Śródmieścia, Mokotowa, Żoliborza, Saskiej Kępy sukcesy odniosły ugrupowania rządowe — zarówno orientacji chadecko-endeckiej jak i piłsudczykowskiej. Endecja, a następnie jej secesyjne organizacje zdobywały poparcie w rejonach polskiego drobnomieszczactwa (Stare Miasto, Krakowskie Przedmieście, niektóre rejony Pragi).

Zarysowane powyżej w sposób publicystyczny zagadnienia wymagają odrębnych studiów. Wskazują one na znaczenie problematyki struktury zawodowo-społecznej dla badań najnowszej historii Warszawy.

СОЦИАЛЬНО-ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ СТРУКТУРА НАСЕЛЕНИЯ ВАРШАВЫ В 1918—1939 ГГ.

Статья написана на основе публикаций о результатах всеобщих переписей населения Варшавы в 1921 и 1931 годах. Автор использовал статистические данные муниципальных учреждений, касающиеся в первую очередь миграции населения, сведений промышленных, торговых и ремесленных предприятий. Из других материалов стоит упомянуть анкету Американского Комитета Помощи еврейским промышленным предприятиям в Варшаве, отчеты Варшавской промышленно-торговой и ремесленной палаты, Варшавского Совета профсоюзов и Варшавской Окружной Инспекции Труда.

Из научных материалов автор использовал труды группы статистиков-социологов, сотрудничавших с довоенным статистическим отделом варшавского городского управления и редакцией „Хроники Варшавы”. К ним принадлежат труды А. Панского, Е. Стшелцкого, Ф. Пильтца, Я. Гомолицкого, Л. Ляндау, А. Милковской, А. Тайтельбаума, С. Рыхлинского и В. Тищинского.

Подробно исследовав и тщательно проанализировав статистические материалы, автор настоящей статьи отображает динамику процесса развития населения Варшавы и характеризует определяющие ее факторы (подлинный прирост в том числе репатриацию, приток населения в связи с ростом экономической конъюнктуры и административно-общественных функций столицы, естественный прирост), отмечая изменения в пространственном размещении столичного населения по статистическим округам,

⁹⁸ F. Lewicka, *Różne bywają dachy nad głową*, *Wiadomości Literackie* nr 52/53 (791)2 z 25.XII.1938.

в результате которых некоторые периферийные районы заселялись более густо, в то время, как население некоторых районов в центре города уменьшалось. Выяснив причины, вызвавшие эти изменения (строительство, коммунальные учреждения и т.п.), автор пишет о национально-религиозной структуре Варшавы, опираясь на итоги переписей населения, осуществленных в 1921 и 1931 гг. Главной причиной изменений в этом отношении автор считает процентное уменьшение еврейского населения, которое в 1918 г. составляло 42%, до 21,9%. Снижение это следует считать относительным, поскольку в межвоенный период число еврейского населения в Варшаве, достигавшее в 1918 г. 320 тысяч, в 1939 г. составляло 375 тысяч. Представив в территориальном аспекте картину варшавского населения в смысле религиозной и национальной структуры, автор перешел к вопросу профессионального состава населения. Он рассматривает этот вопрос в территориально-религиозном аспекте, сопоставляя с остальными крупными городскими центрами Польши.

Последний раздел посвящен вопросу классификации населения Варшавы с точки зрения социального положения, которое рассматривается в различных аспектах.

В заключение автор выдвигает научные постулаты, связанные с ролью социально-профессиональной структуры в общественно-политической истории Варшавы.

STRUCTURE SOCIALE ET PROFESSIONNELLE DE LA POPULATION DE VARSOVIE EN 1918—1939

L'auteur de l'article en question base sur les publications touchant les résultats de recensements généraux de la population de 1921 et de 1931. Il profite de la statistique du self-gouvernement particulièrement dans le domaine du déplacement de la population, de l'enregistrement des entreprises industrielles, commerciales et de métier, de la grande enquête du Comité Américain de l'Aide aux les entreprises industrielles juives, des compte-rendus de la Chambre de Commerce, de l'Industrie et des Métiers à Varsovie, du Conseil des Syndicats de Varsovie ainsi que de l'Inspectorat Régional du Travail de Varsovie.

L'auteur profite de plus des ouvrages scientifiques d'un groupe de statisticiens-sociologues réunis autour de la Section Statistique de la Municipalité de Varsovie d'avant la guerre et de la rédaction de la „Chronique de Varsovie”. Il s'agit des ouvrages de A. Pański, E. Strzelecki, Fr. Piltz, J. Homolicki, L. Landau, A. Miłkowska, S. Rychliński, W. Trzeciński et Al. Tajtelbaum. Après avoir fait une critique intérieure générale des matériaux statistiques dont l'auteur profitait, il parle de la dynamique du développement de la population de Varsovie et définit les facteurs qui la déterminent (l'accroissement effectif de la natalité y compris le mouvement de rapatriement, l'affluence liée avec le développement de la conjuncture économique et des fonctions administratives et sociales de la capitale, l'accroissement de la natalité). L'auteur démontre aussi les changements observés dans le placement spatial de la population de Varsovie selon les districts statistiques; ces changements mènent au développement de la population des ci-devant faubourgs ainsi qu'à une lente depopulation de certains arrondissements de la ville.

L'auteur démontre aussi les facteurs qui influent sur les changements dans le placement spatial de la population de la ville de Varsovie (le mouvement de construction, les installations communales etc.) et décrit — en s'appuyant sur les résultats des recensements généraux de 1921 et de 1931 — la structure confessionnelle et nationale de Varsovie. L'auteur constate que c'est la baisse du pourcentage

de la population juive de 42% en 1918 à 29,1% qui constitue la tendance principale des changements dans ce domaine. Cette baisse était relative parce que la population israélite de Varsovie augmenta pendant la période entre les deux guerres de 320 000 en 1918 en 375 000 en 1939.

L'auteur après avoir présenté l'aspect territorial des relations confessionnelles de Varsovie et de leur connexion générale avec la structure nationale — passe à la description des relations professionnelles d'après les principales branches professionnelles. Il étudia ces relations sous l'aspect territorial, confessionnel et comparé par rapport aux autres grandes villes polonaises. Le dernier chapitre de l'article examine la division de la population de Varsovie d'après la position social présentée sous divers aspects de même comme les relations professionnelles. L'auteur termine par mettant en avant les desiderata d'investigations concernant la démonstration du rôle de la structure sociale et professionnelle dans l'histoire politique et sociale de Varsovie.